ఆద్యవతారమూర్తి

శ్రీ లక్ష్మీ హయగ్రీవతత్త్వం

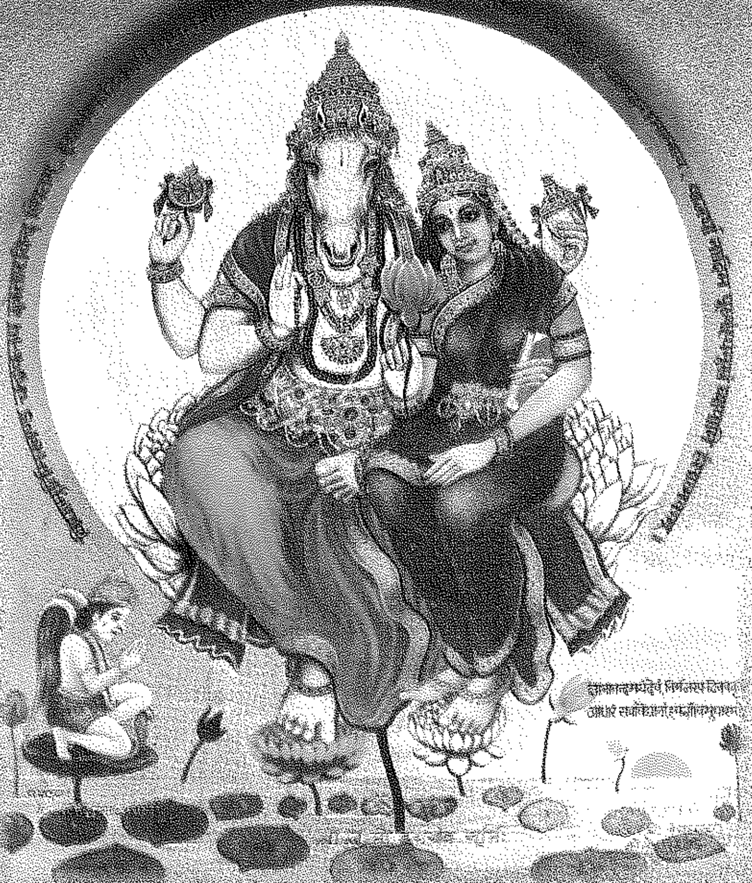

నిగమాగమోపాధ్యాయ, పండిత

డా॥ వేదాన్తం అనంత పద్మనాభాచార్యః

ప్రచురణ

శ్రీ లక్ష్మీ హయగ్రీవ మందిరం

మచిలీపట్నం

ఆద్యవతారమూర్తి

శ్రీ లక్ష్మీ హయగ్రీవతత్త్వం

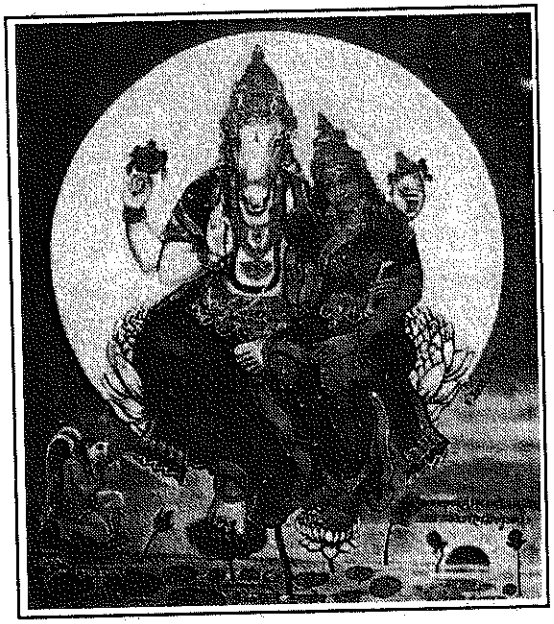

హేషా యస్యత్రయీ ఘోషో మందురా చంద్రమండలం ।
ఘాసో మహాసురప్రాణాః హయరాజముపాస్మహే ॥
జ్ఞానానందమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిం ।
ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్మహే ॥

నిగమాగమోపాధ్యాయ, పండిత

డా॥ వేదాన్తం అనంత పద్మనాభాచార్యః

ప్రచురణ

శ్రీ లక్ష్మీ హయగ్రీవ మందిరం

మ చి లీ ప ట్నం

Om Namo Venkatesaya

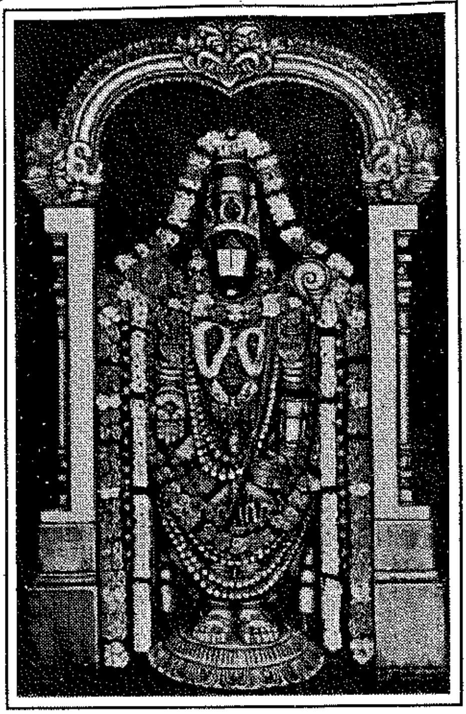

This Book is Printed with the Financial Assistnace under the AID to Religious Publications of the TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS

ఉపోద్ఘాతం

పర-వ్యూహ-విభవ-అంతర్యామి-అర్చాస్వరూపుడుగా అఖిలాండకోటి బ్రహ్మాండనాయకుడు ఆశ్రిత వత్సలుడు పరంబ్రహ్మ పరమాత్ముడు ఆ శ్రీమన్నారాయణుడు. ఆ శ్రీమన్నారాయణి స్వరూపాన్ని పరిశీలించి, పరిశీలిస్తే అవి అనంతాలు అనేకాలు కూడా. కానీ విభవావతారాలైన మత్స్య-కూర్మ-వరాహ-నారసింహ-వామన-బలరామ-పరశురామ-శ్రీరామ-శ్రీకృష్ణ-కల్కి అవతారాలు ప్రసిద్ధాలు విఖ్యాతాలు కూడా.

వ్యాస భాగవతాన్ని పరిశీలిస్తే భగవంతుని యొక్క అవతారాలు ఏక వింశతిగా పేర్కొనబడ్డాయి. అందు "హయగ్రీవ" అవతారం ఒకటి. ఈ హయగ్రీవమూర్తి దశావతారాలలో లేకపోయినా వేదమంత్రాలలో బీజ రూపంలో ఉండి స్మృతి- ఇతిహాస- పురాణ- ఆగమ- తంత్ర గ్రంథాలలో చోటు చేసుకొని వర్ణింపబడింది. హయగ్రీవుడు సర్వ విద్యలకు ఆధారం. అందుకే అందరూ విద్యా ప్రారంభంలో

జ్ఞానానందమయం దేవం, నిర్మలస్ఫటికా కృతిం ।
ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవ ముపాస్మహే ॥

అని హయగ్రీవమూర్తి ప్రార్థన కూడా చేస్తారు.

శ్రీ లక్ష్మీహయగ్రీవమూర్తిని వర్ణిస్తూ అనేక ప్రదేశాలలో అనేక గ్రంథాలు వెలువడ్డాయి. వేదాల నుండి నేడు ఆస్తిక జనుల మధ్య సంచరిస్తున్న స్తోత్ర గ్రంథాల వరకు ఉండే శ్రీ లక్ష్మీహయగ్రీవమూర్తి సాహిత్యాన్ని ఒక గ్రంథ రూపంలో చేరిస్తే బాగుంటుందని భావించి అనేక మంది పండితులకు నా ఈ సాహిత్యాన్ని అందించటం జరిగింది. వారు దానిని అనేక కోణములలో పరిశీలించి ఇందలి సారాన్ని గ్రహించి ప్రచురణ ప్రాచుర్యాలను కూడా రూపు పొందించారు.

జీర్ణమవుతూన్న సాహిత్యాన్ని ప్రచురిస్తే బాగుంటుందని భావించి గ్రంథ రూపం చేయటం జరిగింది. ఇందలి గుణములను గ్రహించి దోషములను త్యజించి నన్నాదరింతురని సవినయంగా విశ్వసిస్తున్నాము.

ఆర్ష సంస్కృతీసంప్రదాయ పరంపరా పరీప్రవాహమునకు మూలగ్రంథాలు అపౌరుషేయములైన వేదములు. భూత భవిష్యద్వర్తమానములకు సంబంధించిన అంశములు. వేదములలో అనేకములు ప్రస్తుతించబడినవి. వేదాంగములుగా శిక్షా-వ్యాకరణం-ఛందస్సు-నిరుక్తం- జ్యోతిషం- కల్పం అను

ఆరు శాస్త్రములు మహర్షులచే అనుగ్రహించబడి వేదార్థావ బోధకములుగా ప్రసిద్ధి కెక్కినవి. స్మృతులని, పురాణములని, ఇతిహాసములని అనేకములు వేదరాశికి ఉపబృంహణములుగా ఆవిర్భవించి సంస్కృత సంస్కృతీ జగత్తుకు మణిహారములుగా వెలయుచున్నవి.

భగవత్తత్త్వమును ఉపదేశించుటయే పై గ్రంథముల యొక్క ప్రధాన ఉద్దేశ్యము. పర-వ్యూహ-విభవ-అంతర్యామి-అర్చా స్వరూపాలలో అర్చా స్వరూప విశిష్టత వెలకట్టలేనిది. భక్తజనులకు సులభముగా మోక్షము కలుగ గలందులకై ప్రతిపాదింపబడ్డ అర్చా స్వరూప తత్త్వమును పై గ్రంథముల నుండి వెలికి తీసి చక్కని ఆంధ్ర భాషలో రచింపబడినది ఈ హయగ్రీవతత్త్వము గ్రంథము. అర్చామూర్తులు అనేకమంది ఉన్నప్పటికీ హయగ్రీవమూర్తిని అర్చామూర్తిగ నిర్ణయించుకొనుట అనునది భక్తుని యొక్క సులభ జ్ఞానానంద ప్రాప్తికి, సర్వవిద్యాపారంగతకు కారణభూతం. ఈ హయగ్రీవతత్త్వ గ్రంథమును పరిశీలించినట్లయితే వేదములలో గల హయగ్రీవ విషయములు, పురాణముల సారాంశం, ఇతిహాసములందలి ఐతిహ్యత, ఆగమాల అంతరార్థం భారతదేశ మందు అనేక ప్రదేశములలో ప్రతిష్ఠింపబడ్డ వివిధ రూపములలోని వివిధ భంగిమలలో గల హయగ్రీవ విగ్రహముల యొక్క ఛాయాచిత్రములతో సహా ప్రకటింపబడుటయే ఈ తత్త్వగ్రంథ సారాంశం. నాలుగు అధ్యాయములతో నిండిన ఈ గ్రంథ సారాంశాన్ని పరిశీలిద్దాం.

మొదటి అధ్యాయంలో శ్రీ హయగ్రీవస్వామి యొక్క స్వరూపము వేదములలో ఎచ్చటెచ్చట ఎట్లు వర్ణింపబడినదో వివరింపబడినది. ఆ సందర్భమున "దధి క్రావణ్" అను వేద వాక్యమునకు విశిష్టాశ్వమని, అశ్వమని, వేగాశ్వమని, రెక్కలతో కూడిన అశ్వమని, గరుడుడని, తేజస్సంపన్నమైన అశ్వమని అర్థములు నిరూపింపబడినవి. హయగ్రీవ గాయత్రియందు "హంసః' ' అని చెప్పుట వలన ఉపాసనా విధిలో హయగ్రీవుని పరమహంసాత్మక దైవంగా తేజస్సంపన్నమైన హంసరూపంగా ఆరాధించబడుచున్నవి. "దధ్యజ్" ను మహర్షిగా వర్ణించి "మధువిద్యా" అను విద్యను ఆయన నుండి గ్రహించుటకై అశ్వనీదేవతలు ఆ మహర్షికి హయశీర్షమును అమర్చి మధువిద్యను గ్రహించినట్లు, స్పష్టంగా శతపథ బ్రాహ్మణం నుండి గ్రహించి నిరూపించ బడింది. అన్ని వేదములలో ఏఏప్రదేశములందు హయగ్రీవరూపం దేవునిగా భావించి ఏఏ గాథలు భిన్న భిన్నములుగా నున్నవో వాటిని ఒకచో చేర్చి సమన్వయ పరచి హయగ్రీవుడు విశ్వరూపుడని, అశ్వము జగద్రూపమని అశ్వముఖదేవత

విష్ణువని చెప్పబడిన అంశములన్నీ ఇందు సర్వసమ్మతంగా ప్రతిపాదింప బడినవి.

రెండవ అధ్యాయంలో దేవీ భాగవతమునందు అభివర్ణితమైన హయగ్రీవ కథ వివరింపబడింది. లోకోపకారార్థం మధుకైటభ రాక్షస సంహారము కొఱకు హయగ్రీవ రూపాన్ని విష్ణువు ధరించినట్లు వర్ణింపబడింది. తన హయముఖము పోయి సాధారణ ముఖము వచ్చునట్లుగా హయగ్రీవుడు ధర్మారణ్యములో తపమాచరించిన విధానమును స్కంద పురాణ మాధారముగా ఈ అధ్యాయమందు వివరింపబడింది. వివిధ పురాణములలో హయగ్రీవదేవుని గురించి భిన్న భిన్నములైన గాధలున్ననూ లక్ష్యాంశము మాత్రము దుష్టశిక్షణ. ఇదే విషయము మహా భారతమందు చెప్పబడినది. హరివంశములోనూ, కాళికా పురాణములోనూ వివిధ రకములుగా హయగ్రీవస్వామి యొక్క అవతార కథ వివరించబడినది. "అస్సాం" రాష్ట్రములోని "హజో" అను ప్రదేశమునందు గల మణికూట పర్వతముపైన హయగ్రీవ మాధవుడను ప్రసిద్ధి గల దేవుడున్నట్లు తెలుస్తుంది. హయగ్రీవ రాక్షస జ్వరాసుర సంహారము అచటనే జరిగినట్లు కూడా చారిత్రకుల కథనం. వివిధ పురాణగాధల సంకలనమే ఈ అధ్యాయమని చెప్పవచ్చు.

మూడవ అధ్యాయంలో వైఖానసాగమంలో చెప్పబడ్డ విష్ణ్వర్చనా వైశిష్ట్యం, విమానార్చనా కల్ప, కాశ్యప జ్ఞానకాండ గ్రంథాలలో వివరింపబడ్డ హయగ్రీవార్చన హయగ్రీవస్వరూప వర్ణన, పారమాత్మికోపనిషత్తులోని హయగ్రీవ మంత్రవివరణ ఇందు వివరించ బడింది. పర-వ్యూహ-విభవ-అంతర్యామి-అర్చా స్వరూపముల వర్ణన అందుగల అర్చావతార వైశిష్ట్యం ప్రతిపాదింపబడింది. పాంచరాత్రాగమ సంహితలలో హయగ్రీవుని స్థానము వ్యూహములలో ఎట్లున్నదో వివరింప బడింది. భూరాది ఊర్ధ్వలోకములు ఏడుగాక ధృవ-హయగ్రీవ-గోలోకములు ఉన్నట్లు హయగ్రీవలోక పరిమాణము అందలి దేవతలు ద్వారపాలక నామములు కూడా ఈ అధ్యాయంలో ప్రస్తుతించబడింది. పాంచరాత్ర సంహితలలో "హయశీర్ష పాంచరాత్రము" అను ఒక సంహితా గ్రంథము కలదనియు అందలి విశేషములు వివరిస్తూ వివిధ సంహితా గ్రంథములలోని హయగ్రీవుని స్థానము ముఖ్యమైనదని నిరూపించబడినది. హయగ్రీవదేవుడు స్త్రీ దేవత అగు వాగీశ్వరీ దేవితో కూడి ఉన్నట్లు జయసంహిత ఆధారంగా ధృవపరచబడినది..

నాల్గవ అధ్యాయంలో హయగ్రీవ విగ్రహములు వాటి లక్షణములు ఏఏ గ్రంథములందు ఎట్లు వర్ణితములైనవో ఈ అధ్యాయమందు వివరింపబడినది. విష్ణు ధర్మోత్తర పురాణమునందు హయగ్రీవమూర్తిరూపము అష్ట భుజుడుగా

వర్ణింపబడింది. శంఖ-చక్ర-గదా-పద్మములతోపాటు చతుర్వేదములను హస్తములలో ధరించుకొని పాదములు భూదేవి హస్తములపై ఉంచినట్లుగా వర్ణింపబడింది. కొన్ని గ్రంథములలో షడ్భుజత్వము శ్వేతరూపత్వము ప్రతిపాదింపబడిన తీరు కూడా ఈ అధ్యాయంలో వివరింపబడింది.

ఆగమములలో విశిష్ట స్థానం పొందిన వైఖానసాగమంలో చెప్పబడ్డ ఆత్మసూక్తమందు పరమాత్మయొక్క వివిధ శక్తులు మానవ శరీరంపై ఏఏ భాగములందు ఆవహింపబడియున్నవో అవి మనలను ఎట్లు రక్షించుచున్నవో కూడా ఆ సూక్త పరిశీలనవల్ల వెల్లడవుతుంది. ఆ శక్తులను అదే దైవంగా హయగ్రీవమూర్తిగ నిర్ణయింపబడి యుండుట కూడా ఇక్కడ గమనించదగిన విషయం.

ఏది ఏమైనను హయగ్రీవతత్త్వగ్రంథమునకు రూపకల్పన చేయుటలోనూ, ఆయా ప్రదేశములందలి వివిధ చిత్రపటములను తెప్పించుటలోనూ వివిధ మూల గ్రంథములను పరిశీలించుటలోనూ పడిన శ్రమ వర్ణనాతీతమైనది. అందులకు గాను కీర్తిశేషులగు డాక్టర్ దీవి శ్రీధర్‌బాబు, M.A., Ph.D. గారిచే రచింపబడి 1990 వ సంవత్సరంలో ఓరియంటల్ రీసర్చ్ ఇన్‌స్టిట్యూట్‌లో తిరుపతి వారి ద్వారా "హయగ్రీవ" అను పేరుతో ఆంగ్లంలో ప్రచురింపబడిన గ్రంథము ఈ హయగ్రీవతత్త్వ గ్రంథమునకు మూలగ్రంథమని చెప్పక తప్పదు. డాక్టర్ దీవి శ్రీధర్‌బాబు ఆధ్యాత్మిక చింతనా తత్పరుడు. ఆంగ్ల-సంస్కృత భాషలను సమాన స్థాయిలో తన వాక్ప్రవాహ ఝరిలో నడిపించగల దిట్ట. కడు ధన్యజీవి, ఆదర్శజీవి కూడా.

ఈ హయగ్రీవతత్త్వ గ్రంథమునకు సాధకులు కీ॥శే॥ డాక్టర్ డి. శ్రీధర్‌బాబు, M.A., Ph.D. గారిచే ఆరాధింపబడిన ఆంగ్లగ్రంథ ఆంధ్రానువాదకులు మచిలీపట్నం వాస్తవ్యులగు 'సాహిత్య శిరోమణి' బ్రహ్మశ్రీ పండిత భాగవతుల కుటుంబరావు (శాస్త్రి) M.A., (సంస్కృతం) గారికి నా హృదయపూర్వకాభి వందనములు. ముద్రణాదుల యందు సహకరించిన చిరంజీవులు చతుశ్శాస్త్ర విద్వాన్ పండిత వేదాంతం జగన్నాథాచార్యులుగారి పౌత్రుడు విష్ణుభట్టాచార్యులు (తిరుపతి), కొంకేపూడి వాస్తవ్యులు (మకాం: రెడ్డిపాలెం, కృష్ణాజిల్లా) 'వైద్యవిద్వాన్' 'శ్రీశాస్త్రపూర్ణః' డా॥ అగ్నిహోత్రం శ్రీనివాసాచార్యులు, మచిలీపట్నం వాస్తవ్యులు శ్రీమాన్ గుడిపూడి లక్ష్మీనరసింహాచార్యులు B.A., డా॥ శ్రీధరబాబు గారి ధర్మపత్ని శ్రీమతి భాస్కరీదేవి, పుత్రిక శిల్పశ్రీ... వీరలను విద్యాధిరాజగు శ్రీ లక్ష్మీ హయగ్రీవమూర్తి ఆయురారోగ్యైశ్వర్యముల ప్రసాదించి రక్షించుగాక.

శ్రీశ్రీశ్రీ 1108 గణపతి సచ్చిదానంద స్వామీజీ మైసూరు వారు 1996 లో మానస సరోవరయాత్ర యందు "లాసా" నగరమందు (చైనా, నేపాల్ మధ్యభాగమైన టిబెట్ పీఠభూమి యందు) "త్రికకుత్" అను ప్రదేశమున గల దేవాలయమునందు నాలుగున్నర అడుగుల ఎత్తుయున్న నాలుగువందల అరువది కిలోల బరువున్న గల బంగారు విగ్రహమును దర్శించి వచ్చిరి. యీ విషయమును భక్తులకు అనుగ్రహించిరి.

ఈ గ్రంథ ముద్రణకు ఆర్థిక సహాయమునందించిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానముల అధికారులకు నా హృదయ పూర్వక ధన్యవాదములు. అట్లే ఈ గ్రంథాన్ని సర్వాంగ సుందరంగా ముద్రించిన బృందావన్ ఆఫ్‌సెట్ ప్రింటర్సు ముద్రణాలయాధికారులకు నా కృతజ్ఞతలు.

ఈ గ్రంథం సర్వవిధముల భక్తజనులకు హయగ్రీవ దేవుని తత్త్వము హయగ్రీవ స్వరూపము, లీలలు, దయామయ తత్త్వము, సుబోధకమగుటకు కరదీపిక కాగలదని విశ్వసిస్తున్నాను.

"హయగ్రీవం ఉపాస్మహే"

శ్రీవత్స వక్షాశ్శ్రీవాస: శ్రీలోల శ్శ్రీకరగ్రహః ।
శ్రీమన్త శ్శ్రీనిధి శ్శ్రీడ్యః శ్రీనివాస స్సదాZవతు ॥

ఇట్లు
భక్తాంఘ్రిరేణు
డాక్టర్ **వేదాన్తం అనంతపద్మనాభాచార్యః**

మచిలీపట్నం
బహుధాన్య
విజయదశమి
(1-10-1998)

విషయ సూచిక

పేజీ

ఉపోద్ఘాతం

1. ప్రథమాధ్యాయం

వేదాలలో హయగ్రీవుడు 1

హయగ్రీవ రూపంలో దధ్యఙ్ అథర్వణుడు 3

యజ్ఞ విష్ణువు - ప్రవర్గ్యము 4

అశ్వమేధయాగములో అశ్వముయొక్క విరాడ్రూపము విష్ణుపరమైన సమన్వయము 8

2. ద్వితీయాధ్యాయం

పురాణాలలో హయగ్రీవుడు 11

వైదిక ప్రవర్గ్య కథ - పురాణ కథలు 11

దేవీ భాగవతము

హయగ్రీవ రాక్షస వృత్తాంతము 14

స్కంద పురాణం 15

మహాభారతం-హరివంశములలో హయగ్రీవ వృత్తాంతము 17

జ్వరాసురుడు - విష్ణు హయగ్రీవుడు 25

పౌరాణిక భూగోళము-హయగ్రీవ ఆవిర్భావము, హయగ్రీవ ఆరాధనము 27

పురాణాదులలో విష్ణువుయొక్క అవతారములలో హయగ్రీవుడు 33

విష్ణు పురాణము "

మత్స్య పురాణము "

వామన పురాణము "

గరుడ పురాణము "

భాగవత పురాణము "

ఆరాధనా వైశిష్ట్యం 34

మహాభారతములో గాలవుడు "

బ్రహ్మాండపురాణము-అగస్త్యుడు 35

పేజీ

3. తృతీయాధ్యాయము

హయగ్రీవ విష్ణువు - ఆగమములు - తంత్రములు 37
హయగ్రీవుడు - వైఖానసాగమం „
వ్యూహోర్చావతారక్రమములో హయగ్రీవుడు 38
దివ్యభౌమ స్థానములలో హయగ్రీవుడు 41
భూలోకంలో హయగ్రీవార్చనము 42
హయశీర్ష పాంచరాత్ర విశిష్టత „
హయగ్రీవుడు ప్రధాన దేవత - అంగదేవత 43
అంగదేవతగా హయగ్రీవుడు „
తంత్రములు - హయగ్రీవుడు 45
లక్ష్మీ తంత్రము „
శారదా తిలకము „
మేరు తంత్రము 46
శాక్త దర్శనము „

4. చతుర్థాధ్యాయము

హయగ్రీవ ప్రతిమా లక్షణములు - గ్రంథములు 48
పురాణములు - విష్ణుధర్మోత్తర పురాణము „
అగ్ని మత్స్య - బ్రహ్మాండ పురాణములు „
గరుడ పురాణము 49
ఆగమములు „
శేషసంహిత „
పాద్మసంహిత „
హయగ్రీవ సంహిత „
పరాశర సంహిత 50
శిల్పశాస్త్ర గ్రంథములు - ఇతరాధారములు 51
శిల్పరత్నము „
చతుర్వర్గ చింతామణి „

	పేజీ
వివిధ ప్రాంతములలో లభించుచున్న విగ్రహముల కాలనిర్ణయము	51
ప్రాచీన తమమైన హయగ్రీవ చిత్రము	52
అద్వితీయమైన గుప్త హయగ్రీవ విగ్రహము	"
ఉత్తర గుప్తుల కాలమునాటి మధురా హయగ్రీవుడు	53
విశ్వరూప శిల్పములలో హయగ్రీవ విగ్రహము	54
బెంగాల్‌లో "పాల" కాలమునకు సంబంధించిన హయగ్రీవుడు	"
హోయసాల కాలపు హయగ్రీవ శిల్పములు	56
తిరువేండి పురములోనున్న హయగ్రీవ దేవాలయములోని శిల్పములు	57
మధ్యప్రదేశ్‌లో ఖజురహోలో నున్న హయగ్రీవ ప్రతిమ	58
అశ్వముఖ వైకుంఠ విగ్రహములు	"
వైకుంఠ విగ్రహములో అశ్వ శీర్షముగల శక్తి	60
హజోలో హయగ్రీవ మాధవుని విగ్రహము	61
శ్రీరంగ దేవాలయములో చిన్న హయగ్రీవ దేవాలయము	64
కంచిలో హయగ్రీవ విగ్రహములు	"
ఆగ్నేయాసియాలో హయగ్రీవ విష్ణు విగ్రహము	65
అరుదుగా నున్న కొన్ని హయగ్రీవ ప్రతిమలు	66
ఆధార గ్రంథములు	68

హయగ్రీవతత్త్వం

1. ప్రథమాధ్యాయము

వేదాలలో హయగ్రీవుడు

భారతీయ సంస్కృతికి సంబంధించిన వివిధ అంశములను గురించి తెలుసుకొనవలయునన్న జిజ్ఞాస కలిగినప్పుడు వేదసాహిత్యము వరకు వెళ్లి వేదములలో ఆ అంశములకు గల స్థానములను తెలుసుకొనుట విమర్శకులకు పరిపాటి అయింది. ప్రస్తుతాంశముగ వైదిక దేవతలలో విశిష్టస్థానమును పొందిన "హయగ్రీవ" స్వరూప స్వభావముల ప్రసక్తి మొట్ట మొదటిగా వేదములలోనే చెప్పబడినదని నిరూపించుచున్నాను.

హయగ్రీవుడు అశ్వముఖ స్వరూపుడు. అశ్వమునకు ఋగ్వేదములో గౌరవస్థానము ఉన్నట్లుగా కనబడుచున్నది. అనేక మంత్రములలో అశ్వము సూర్యసంబంధిగా వర్ణితమైయున్నది. అందుకు నాలుగు ఋగ్వేద సూక్తము లలో ప్రశస్తమైన "దధిక్రావణ్" అను సూక్తము. ఇందుకు ప్రముఖమైన ఉదాహరణము. "దధిక్రావణ్" అనునది ఒక విశిష్టమైన అశ్వము. ఈ దధిక్రావ అనుపదము అశ్వమునకు పర్యాయపదముగా నిఘంటువులలో పేర్కొన బడింది. (1-14). ఈ అశ్వము యొక్క వేగ గుణము అధికంగా స్తుతింప బడినది. కొన్ని సందర్భములలో ఈ అశ్వమునకు రెక్కలు ఉన్నట్లుగా వర్ణింపబడింది. కొన్ని ఋగ్వేదమంత్రములలో ఈ దధిక్రావము గరుడునితో పోల్చబడింది. (4-38). తేజస్సుతో నుండు హంసగా నిరూపితమైనది. (4-40). ఈ రెండు వర్ణనములను ఆధారముగా చేసుకొనియే దధిక్రావము రెక్కలు కలదిగా భావించబడినది.

అశ్వవర్ణనము ఆలంకారికమే కావచ్చు. ఇది ఆ గుఱ్ఱము యొక్క చలన వేగమును సూచించును. ఈ అంశములే వేద అనంతర కాలములో కనబడు హయగ్రీవ-విష్ణు-గరుత్మంతుల అవినాభావ సంబంధమునకు మూలము కావచ్చును. వేదములలో గల "తార్క్ష్య" శబ్దము నుండియే "గరుడ" అను భావన పుట్టినది. తరువాతి కాలములో హయగ్రీవ మంత్రమునకు "హంస మనువు" అను పేరు వచ్చుటకు అశ్వమునకు హంసకు వర్ణింప బడిన పోలికయే ఆధారము అనుటకు అవకాశమున్నది.

ఉషః కాలములో అగ్నీంధనము చేయునపుడు "దధిక్రావము" అను అశ్వము స్తుతింపబడినది. కొందరు ఈ దధిక్రావ అశ్వమును చక్రాకారమున తిరుగు సూర్యబింబమే అనుచున్నారు. దధిక్రావమునకును ఉషస్సునకును గల కనిష్ట సంబంధమే ఈ ఊహకు ఆధారము. సూర్యుడు తరచుగా గుఱ్ఱముగను పక్షిగను కూడా భావితుడైనాడు. "దధిక్రావ" పదము మెరుపును సూచించును అనువారు కూడా కలరు. సహజముగా ఈ పదము అగ్నిని అతని తీక్ష్ణ రూపమును విద్యుద్రూపమును బోధించును. దీనివలన దధిక్రావమునకును సూర్యునకును గల సంబంధము విదితమగుచున్నది. సూర్యునకు అశ్వమునకు గల ఐక్యభావనయు, గుఱ్ఱమును సూర్య చిహ్నముగా గ్రహించుటయు కలసి నెమ్మదిగ అశ్వమునకు ఒకవిధమైన దివ్యత్వమును ఇచ్చినవి. సూర్యసంబంధిగా భావితమైన అశ్వము క్రమముగ సౌరదైవమైన విష్ణువే అయినది. "దధిక్రావ" అను దేవతాశ్వమే గాక తార్క్ష్యుడు కూడా దివ్యాశ్వముగ నెంచబడినట్లు అనేక ప్రమాణములున్నవి. అనగా సూర్యుడే అశ్వముగా భావితుడైనాడని తెలియుచున్నది.

ఋగ్వేదములో ఒకచోట (1-89; 10, 1-78) దేవోత్తేజితుడైన బలమైన అశ్వముగ (వాజిన్) తార్క్ష్యుడు వర్ణితుడైనాడు. "పైద్వ" అను మరియొక వైదికాశ్వము కూడ ఉన్నది. (1-119, 7, 71) అశ్వినులు దీనిని 'పేడు' దగ్గరకు తీసుకొని వచ్చినందున దీనికి "పైద్వము" అని పేరు వచ్చినది. (1-116) అది తెల్లగా నుండుననియూ యుద్ధములలో అజేయమైన పరాక్రమము కలదిగ, స్వర్గకామిగ వర్ణితమైనది. (1-119) "పతస" అను పదము ఋగ్వేదములో అనేక పర్యాయములు (7-62, 10, 37-49) విశేషణ వాచకముగా ప్రయుక్తమైనది. దీనికి వేగము కలది అని అర్థం. ఇదియూ సహజముగా అశ్వమునకే వర్తించును. ఇది నామవాచకముగ అచటచట ఉపయుక్తమైనప్పుడు సూర్యసంబంధిగ కనబడుచున్నది. Mecdonal (మేక్డోనల్) గారు చెప్పినట్లు పై వాక్యములలో ఉదాహరణములైన ఈ అశ్వముల కన్నింటికీ ఏదో ఒక విధముగా సూర్యునితో సంబంధమున్నది. అశ్వమును సూర్యునకు చిహ్నముగా సూచించిన ఘట్టములు కూడా ఋగ్వేదములో ఉన్నవి. ఒకచోట ఉషస్సు, తెల్లని గుఱ్ఱమును తీసుకొని వెళ్ళుచున్నట్లు (7-77) మరియొకచోట దేవతలు యజ్ఞాశ్వమును సూర్యుని ...తి నిర్మించినట్లు వర్ణింపబడినది (1-163) సోమయాగములో అశ్వము

సూర్యుని ప్రతిరూపముగా నున్నట్లు కనబడుచున్నది. ఈ అశ్వములకు సౌరదేవత అగు విష్ణువుతో పరోక్ష సంబంధమును మాత్రమే ఈ ఋక్కులు తెలియచేయును గాని సంపూర్ణ హయగ్రీవ రూపముతోనున్న విష్ణువు ఋగ్వేదకాలమునాటికే నిర్ధారింపబడినాడని సాక్షాత్తుగా నిరూపించలేవు.

హయగ్రీవ రూపంలో దధ్యఙ్ ఆధర్వణుడు

ఋగ్వేదములో దధ్యఙ్ ఆధర్వణుని గురించి ప్రస్తావించబడింది. ఈ దధ్యఙ్ ఆధర్వణుడు హయ శీర్షరూపముతో దేవతా ద్వంద్వమైన అశ్వినులకు మధు విద్యను ఉపదేశించినాడు. వేదర్షియైన ఈ దధ్యఙాధర్వణుని వృత్తాంతము ఋగ్వేదోత్తర కాలికములైన తైత్తిరీయ సంహిత, కాఠక సంహిత, శతపథ బ్రాహ్మణములలోనూ, బృహదారణ్యకోపనిషత్తులోను విస్తృతముగా నున్నది. దధ్యఙ్ మహర్షిని గురించి రసవంతమైన కథ కలదు.

ఇంద్రుడు మధు విద్యను దధ్యఙ్‌నకు ఉపదేశించునపుడు ఈ విద్యను అతడు ఎవరికైననూ ఉపదేశించినచో అతని శిరస్సు తెగిపోవునని హెచ్చరించినాడు. అశ్వినులు ఈ విద్యను ఉపదేశింపమని దధ్యంగు నడిగినారు. ఇంద్రుని హెచ్చరికను మనస్సులో నుంచుకొని దధ్యంగుడు ఆ విజ్ఞానమును ఇచ్చుటకు అంగీకరింపలేదు. శిరచ్ఛేదము అను అపాయము రాకుండునట్లుగా అశ్వినులొక ఉపాయమును ఆలోచించినారు. మొదట వారే అతని శిరస్సును నరికివేసి దానినొకచోట భద్రముగా నుంచినారు. తరువాత వారు ఒక అశ్వము యొక్క శిరస్సు నరికి దానిని దధ్యంగుని మొండెముపై నుంచినారు. ఈ అశ్వము యొక్క శిరస్సుతో దధ్యంగుడు అశ్వినులకు మధువిద్యను ఉపదేశించినాడు. ఉపదేశమయిన వెంటనే ఇంద్రుడు హెచ్చరించినట్లే ఆ శిరస్సు తెగిపోయినది. అప్పుడు అశ్వినులు సహజమైన మొదటి శిరస్సును యథాస్థానములో ఉంచి దధ్యఙ్‌ని సహజరూపునిగా చేసినారు.

దధ్యఙ్ కథ ననుసరించి మధువిద్యను దధ్యఙ్ మహర్షి అశ్వినులకు హయశీర్షముతో ఉపదేశించినాడు. ఈ హయగ్రీవ స్వరూపమే తరువాతి కాలమున క్రమముగా హయగ్రీవుడుగా మారెనని, పై కథననుసరించి హయగ్రీవునకు విద్యలకు సంబంధము ఏర్పడినదని నిర్ధారించవచ్చు. ఋగ్వేదములో ఈ క్రింది వాక్యములలో ఈ విషయము స్పష్టముగా తెలియుచున్నది.

"అశ్వస్య శీర్ణ్ణాప్రయదీముహాచ, దధీచే స్వయంశిరః ప్రత్యైరయతమ్ సవాం మధు ప్రవోచత్"

ఒక ప్రత్యేక ప్రయోజనము నాశించి మానవకబంధము పైన (మొండెము పైన) అశ్వశిరస్సు మానవ శిరస్సునకు బదులుగా నుంచబడిన దని పై ప్రమాణములు తెలుపుచున్నవి. సూర్యప్రకరణములో దివ్యాశ్వములను గురించి చర్చించినప్పుడు ఉదాహృతములైన వాక్యములలో దధ్యజ్ (దధీచి) మహర్షికి సౌరదేవత అగు విష్ణువునకు ఎటువంటి సంబంధము కనబడదు. అయినప్పటికీ జంతురూపమున దేవతలున్నారు అను భావనకు పై ప్రమాణములు దారితీయుచున్నవి. దేవ వైద్యులైన అశ్వినులే విష్ణువు మొండెముపై అశ్వపు తలను ఉంచినారు. అను ఈ ఉపాఖ్యానమునకు పై ప్రమాణములే ప్రోత్సాహకరములు. దధ్యజ్ కథను, విష్ణు శిరచ్ఛేదము, అశ్వ శిరస్సు ప్రతిరోపణము అను కథలకు సంబంధము 'శతపథబ్రాహ్మణము' లో కనబడుచున్నది.

యజ్ఞవిష్ణువు - ప్రవర్గ్యము

వేదములలో నున్న "ప్రవర్గ్యము" అను భావనలో అశ్వ శిరస్కుడు విష్ణువు అను భావనకు బీజములు కనబడును. అనేక వేదశాఖలలో యజ్ఞ విష్ణువు యొక్క శిరచ్ఛేదము అశ్వినులు ఆ స్థానములో వేరొక శిరస్సు నతికించుట అను కథ మనకు కనబడుచున్నది. కృష్ణయజుర్వేద తైత్తిరీయసంహితలో (4-4-9) ఈ కథ యొక్క బీజములు కనబడును. తైత్తిరీయ ఆరణ్యకం, (4-5) శతపథబ్రాహ్మణము, (14-1-1) పంచవింశబ్రాహ్మణము (7-5-6) లోనూ ఇతర భాగము లందును ఈ కథ విభిన్న రూపములలో మనకు దర్శనమిచ్చును. ఈ కథాసారమును ఈక్రింది విధముగా చెప్పవచ్చు.

ఒకప్పుడు దేవతలు యశస్కాములై కురుక్షేత్రమున సత్త్రయాగము చేయ సంకల్పించినారు. యజ్ఞఫలము తాము సమముగా పంచుకొనవలయునని ఒక ఒప్పందమునకు దేవతలు వచ్చిరి. ఆ దేవతలలో "యజ్ఞ విష్ణువు" అను పేరుగల "మఖవిష్ణువు" కీర్తిశాలియై ఒప్పందమునకు విరుద్ధముగా సత్త్రయాగఫలమును అంతటిని తానే అపహరించినాడు. అంతటితో ఆగక తన అనుయాయులైన ఇంద్ర అగ్ని వాయువులను తన ధనుర్బలముతో పరాజితులను చేసినాడు. వారు ఏదో ఒక విధముగా యజ్ఞ విష్ణువుపై కక్ష

తీర్చుకొనవలయునని నిర్ణయించుకొనినారు. ఒక వమ్రిని (చెదపురుగు లేక నల్లని చీమవంటి పురుగు) సాహాయ్యముగా తీసుకొని విష్ణువు తన ధనుస్సును ఎక్కుపెట్టియున్న సమయమున ఆ పురుగు వింటిత్రాటిని కొరుకునట్లు చేసిరి. ఎక్కుపెట్టియున్న ఆ విల్లు ఆ విష్ణువు శిరస్సును నరికివేసినది. తరువాత ఆ శిరస్సును యథాస్థానమున ఉంచుట అవసరమని దేవతలు భావించి అశ్వినులను ఆ పనికై నియోగించిరి. అశ్వినులు దేవ వైద్యులు, శస్త్ర చికిత్సకులు కూడా అయినందున వారిని ఇతర దేవతలు అపవిత్రులుగా లెక్కించినారు. అందుచే వారికి యజ్ఞ హవిర్భాగములు లేవు. అయిననూ యిపుడీ ఉపకారము చేసినందువలన ఇతర దేవతలు వారికి సోమరసముతో నిండిన "గ్రహపాత్ర"ను ఇవ్వగలమని వాగ్దానమును చేసినారు. అశ్వినులు విష్ణువు యొక్క శిరస్సును యథాపూర్వకముగా నుండునట్లు అతికించినారు. అనేక వేదభాగములలో ముక్కలు ముక్కలుగా నున్న కథా భాగములను కలుపగా ఇచట ఒక సంపూర్ణ కథారూపము వచ్చినది.

"యజ్ఞో వై విష్ణుః" అను ప్రసిద్ధమైన వేదవాక్యములోనేగాక, ఇతరత్ర గూడ అనేక స్థలములలో "యజ్ఞము విష్ణువు" అని యున్నది. నరికి వేయబడిన యజ్ఞశిరస్సుగూడ సౌరదైవతమేగాని, తదితరముగాదు అను విషయము "అసావాదిత్యో భవతు" (ఇది ఆదిత్యుడు అగుగాక) అను వాక్యము తెలియచేయుచున్నది. ఈవిధముగా విష్ణువు శిరస్సే ఆదిత్యుడైనది. "అసావాదిత్యో వృషాశ్వః" వంటి కొన్ని వాక్యములలో ఈ 'ఆదిత్యుడు అశ్వమే' అనియున్నది. సాయనుల భాష్యము ననుసరించి ఈ భావము "అశ్వస్య నిష్పదసి" అను వాక్యములో అతిస్పష్టముగా నిరూపితమైనది. వేరొక సందర్భములో ఈ కథకే సంబంధించిన కాఠక (1-4-6) వాక్యమునకు భాష్యము వ్రాయుచూ సాయనులు 'ఆదిత్యుడు (విష్ణువు) యజ్ఞపురుషుడు' అను భావమును ప్రకటించినారు. ఇతడు యజ్ఞవిష్ణువనియే అర్థము చేసుకొనవలయును. అనగా యజ్ఞమునకు మానవరూపము వర్ణితమైనది. పురాణ కథలకు మూలమైన "యజ్ఞ శిరచ్ఛేదమును" ఉన్నది ఉన్నట్లుగా వాచ్యార్థమునే అర్థము చేసుకొనక, సాధారణముగా వైదికాఖ్యానములకు ఏవియో కొన్ని లాక్షణికార్థములుండును గాన వ్యంగ్యార్థమును సమన్వ యించుకొనవలయును. వైదిక ఆఖ్యానములకు ఏవియో కొన్ని

లాక్షణికార్థములుండును. ఇచ్చట "ప్రవర్గ్యము" అనునది యజ్ఞకాండకు సంబంధించినది. వేదకాల ప్రథమదశలోనే విష్ణువు సౌరదేవతగా వర్ణితుడైనాడను విషయమును పూర్వము పరిశీలించినాము. కృష్ణయజుర్వేదము, శుక్ల యజుర్వేదము అను యజుర్వేదపు రెండు శాఖలలోనూ యజ్ఞ నిర్వహణ విధానము విష్ణువుగా నిరూపితమైనది. "యజ్ఞము విష్ణుస్వరూపము" "యజ్ఞానుష్ఠానక్రమము విష్ణువు" అను రెండు విధములైన ఐక్య భావనలకును సూక్ష్మభేదమున్నది. దీనిని మనము అర్థము చేసుకొనవలెను. సుసంగతమైన ఈ ఐక్య భావావగాహనము లేనిదే ఇచటనున్న లక్ష్యార్థ ప్రాముఖ్యమును మనము గ్రహింపలేము. "విష్ణువు యజ్ఞమే" అను ఐక్య భావమున్ననూ విష్ణువునకు సూర్యునితో గల సంబంధము దూరం కాలేదు. విష్ణువు యొక్క శిరస్సు ఛిన్నమైనప్పుడు అది "ఘృణ్" అని శబ్దము చేయుచూ భూమిపై పడినది. అదే దూరముననున్న సూర్యబింబము అని శతపథ బ్రాహ్మణం వివరిస్తుంది. (14-1-1-10) అశ్వ, సూర్యులకు గల సాహచర్యము, అశ్వశిరస్సును విష్ణ శిరస్సు స్థానములో నుంచుట అను భావముతో ఈ కథను సమన్వయించు కొనవలయును.

శిరస్సు లేని యజ్ఞ విష్ణువునకు శిరస్సును అమర్చుటలో అశ్వినులకు గల ప్రముఖ పాత్రను మనం గమనించవలయును. ఈ కథలోనే ఒక లక్ష్యార్థము ఇమిడియున్నది. దధ్యఙ్ మహర్షి కథను అనుసరించి దేవతా భిషక్కులైన అశ్వినులు శిరస్సును తీసి శిరస్సును అమర్చగల శస్త్రచికిత్సా నిపుణులు. మఖ విష్ణువునకు, దధ్యఙ్ మహర్షి కథకును సంబంధమును సమకూర్చునది మధువిద్యయే. శతపథబ్రాహ్మణము ఈ రెండు కథలను కలుపుచున్నది. ఆ విధానము చాల ఆసక్తికరముగా ఉండును.

మహావీరుడైన విష్ణువు హతుడైనపుడు అతని శిరస్సు పోయినప్పుడు ఆ శిరస్సు నుండి ఒక రసము ద్రవించినది. దేవతలలో ఇంద్రుడు మొదట అతని వద్దకు వచ్చినాడు. అతని అన్ని అవయవములకును, ఆ రసమును పూసికొనినాడు. ఇట్లు చేయునపుడు అతనికి విష్ణ ప్రాభవము సంక్రమించినది. ఈ రహస్యమును తెలుసుకొనినవాడు ఇంద్రునకు లభించిన ప్రాభవమును పొందగలడు." అని అచట యున్నది. అతి లౌకికమైన ఇంకొక విషయముకూడ శతపథ బ్రాహ్మణమున చెప్పబడినది. శతపథబ్రాహ్మణం (14-1-1-13) మఖము ఆవహించుటచేత ఇంద్రుడు

మఖవంతుడైనాడు. ఎందువలననగా? మఖము నిజముగా విష్ణువేగదా! అని అచ్చట చెప్పబడినది. పవిత్రమైన మధు విద్యాసార రహస్యమే శిరస్సును అతుకుటకు సాధనమైన కాగిన పాలు, నేయి, ఈ రెండింటినీ సమ్మిశ్రమం చేసిన "గ్రహపాత్రయే" "దధ్యఙ్-అథర్వము" అయినది. ఇంద్రునకు యజ్ఞరహస్యమైన ఈ దధ్యఙ్ విద్యారహస్యము తెలియును. అతడు దానిని రహస్యముగా నుంచవలెననుకొనినాడు. అందుచే దానిని ఎవరికినీ ప్రకటించకూడదని దధ్యంగుని భయపెట్టినాడు. మఖవిష్ణువు యొక్క శిరస్సు ఛిన్నమైనప్పుడు దేవతలు శిరోహీనమైన యజ్ఞముతోనే ఆరాధించుటకు కొంత దుఃఖపడినారు. వారు అశ్వినులను "మఖ విష్ణు శిరస్సును అతికించుడు' ' అని ప్రార్థన చేయునంతవరకునూ, శిరోహీనయజ్ఞమునే అనుష్ఠించి యుందురు. అశ్వినులు మధువిద్యను దధ్యఙ్ అథర్వుని నుండియే తెలిసికొనెను గదా!

పై ప్రతిపాదిత కథావస్తువును పరిశీలింప సోమయాగము విష్ణువుగా రూపితమైనది అని తెలియుచున్నది. యజ్ఞానుష్ఠానములో పడిపోయిన విష్ణు శిరస్సు "మహావీర" ఘటమును (గ్రహమును) సూచించును. దీనితోనే "ప్రవర్గ్యము" అను క్రత్వంశమును నిర్వహింపవలెను. ఈ ప్రవర్గ్యానుష్ఠానమే శరీరమునకంతటికీ శిరస్సు వలె సోమయాగములో ముఖ్యమైన అంగము. ప్రవర్గ్యమును తెలిసిన వాడెవడైననూ ఈ ప్రవర్గ్యముతో శిరోహీనమైన యజ్ఞమునకు శిరస్సును సమకూర్చగలడు. అశ్వినులకు ఆ విద్య తెలిసినందు వలన వారు మఖ విష్ణువుయొక్క శిరస్సును అతుకగలరు. వాచ్యముగను లక్ష్యముగను కూడా ఈ అర్థము సరిపోవును. దేవతారూపములోనున్న విష్ణువునకు పడిపోయిన శిరస్సును తిరిగి అతికించుట అనునది వాచ్యార్థము. ఒక ప్రధానమైన అంగము లోపించిన సోమయాగమునకు ఆ అంగమును సమకూర్చి ఆ యాగమును సర్వసమగ్రము చేయుట అనునది లక్ష్యార్థము. (ఇది యజ్ఞార్థము)

అశ్వము యొక్క శిరస్సును, విష్ణువు యొక్క మొండెము నతికించుట అను అంశమునకు వైదిక సాహిత్యములో ఎక్కువ ప్రాముఖ్యము లేదు. క్రతు నిర్వహణాంశమునకే అధిక ప్రాధాన్యమున్నది. దానినే సంజ్ఞాపరముగా

సూచించినారు. ప్రవర్గ్యానుష్ఠానములో శిరోహీనమైన యజ్ఞము అసంపూర్ణమైనది అను విషయము చెప్పబడినది. ప్రవర్గ్యము ఒక దేవత యొక్క శిరస్సు అను రూపకము. ఈ దేవతా శిరస్సు అశ్వశీర్షమే అను రెండవ రూపకము. ఈ రెండు రూపకములే విష్ణువు యొక్క సహజమైన శిరస్సునకు బదులుగా గుఱ్ఱపుతలను అతికినారు అనుటకు మూలము లైనవి. ఈ భావమునే పురాణ వాఙ్మయము అనేక సందర్భములందు విస్తరించి చెప్పినది.

అశ్వమేధ యాగములో అశ్వము యొక్క విరాడ్రూపము విష్ణుపరమైన సమన్వయము

రాజసూయ సంబంధమైన అశ్వమేధము అనునది ప్రముఖమైన వైదిక క్రతువు. సాధారణముగా రాజులు ఈ క్రతువును నిర్వహింతురు. ఈ అశ్వమేధమును సర్వపాప పరిహారార్థము చేయుదురు. గుఱ్ఱము ముఖము నందు విజయ సూచకముగా పత్రమును రేకుతో తయారు చేయించి ఉంచుదురు. ఆ గుఱ్ఱము అన్ని దిక్కులందు సంచరించుటకు వీలుగా స్వేచ్ఛగా దానిని వదిలి వేయుదురు. అశ్వమును విశ్వరూపముగా భావన చేయవలయును. దానియొక్క ఒక్కొక్క అవయవము ప్రపంచములో ఒక్కొక్క అంశమునకు ప్రతీకగా ఉండును. ప్రస్తుతాంశములో "అశ్వ విశ్వరూపభావన' ముఖ్యమైనది. కృష్ణ యజుర్వేదసంహితలో ఇటువంటి భావనయే వర్ణితమైనది. అశ్వశిరస్సు ఉషఃకాలము, నేత్రము రవి, శ్వాస వాయువు, ఈ విధముగా అచ్చట ఉన్నది. (vii-5-25) ఈ వర్ణన చివరి భాగములో "అశ్వస్య యోనిః సముద్రో (బంధుః) విష్ణుః". అశ్వమునకు ఉత్పత్తి స్థానమైన సముద్రమే విశ్వవ్యాపకమై దీని బంధువు అని దీని అర్థం (vii-5-25). ఈ వాక్యమునకు సాయన భాష్యం.

"ఏవం విధస్య విరాడ్రూప సముద్ర ఏవ యోనిః కారణం"
సమ్యక్ దవతి ఉత్పద్యతే జగత్ అస్మాత్ ఇతి సముద్రః
పరమాత్మా నహి అన్యస్మాత్ అయం విరాట్ ఉత్పత్తుం
అర్హతి" "స ఏవాస్య విష్ణుః విశ్వవ్యాప్యతిష్ఠతీతి విష్ణురిత్యర్థః
రిత్యర్థః స ఏవాస్య బంధుః స్తంభః స్థితిహేతు రిత్యర్థః
ఏవం ఉపాసితః పాపక్షయ ద్వారా
విరాడ్రూపం ప్రాప్నోతి విరాట్ ప్రాప్తిశ్చ క్రమముక్తిహేతుః"

ఈ వాక్యములలో అశ్వోత్పత్తి స్థానమైన సముద్రము పరమాత్మ అని సాయనులు స్పష్టముగా చెప్పినారు. యజ్ఞాశ్వముయొక్క విరాడ్రూపమును పరమాత్మయొక్క విరాడ్రూపము విష్ణువు గనే అర్థము చేసుకొనవలయు ననియు చెప్పినారు. సముద్రము ఉత్పత్తి స్థానమే కాదు. అదియే తాను సృష్టించిన దానికి స్థితికి వ్యాప్తికిని కారణము (రక్షకము) కూడా.

అశ్వము యొక్క విశ్వరూపమును ఈవిధముగా భావించినవాడు తన పాపము లన్నింటినీ పోగొట్టుకొని తానే విశ్వరూపుడు అగును. ఈ విశ్వరూప ప్రాప్తి క్రమముక్తికి మూలమైనది. విరాడ్రూపముగా భావితమైన అశ్వమునకు ఉత్పత్తి స్థానమైన సముద్రము పరమాత్మయే అను విద్యారణ్య వచనమునకు మూలము శ్రీ శంకర వచనములే. బృహదారణ్యకోపనిషత్తు లోని ప్రారంభ వాక్యముల భాష్యములో ఇట్లున్నది.

"సముద్ర ఏవేతి పరమాత్మా విష్ణుః విశ్వవ్యాప్యతిష్ఠతీతి బంధుః బంధనం బధ్యంతే అస్మిన్నితి, సముద్రో యోనిః కారణం
ఉత్పత్తిం ప్రతి, ఏవమసౌ శుద్ధ యోనిః, శుద్ధస్తుతిరితి
స్తూయతే, అప్సు యోనిర్వా అశ్వః ఇతిశృతేః ప్రసిద్ధ
ఏవవా సముద్ర యోనిః"

సముద్ర పరమాత్మల ఐక్య భావనము, అశ్వమును సర్వజగద్రూపముగా భావించుట, అశ్వమును పరమాత్మ సమానముగా భావించుట అనునవి పూజా విధానమునకు అవశ్యకములైనవి. ఈ ఐక్య భావన బ్రాహ్మణములలోని కర్మకాండమును, ఉపనిషత్తులలోని జ్ఞానకాండను సేతువు వలె కలిపి వేయును. యజ్ఞాశ్వమును ఉపాసన కొరకు జగద్రూపముగా భావన చేయుట అను విషయము కృష్ణయజుర్వేద తైత్తిరీయ సంహితాచరమ భాగములోనే గాక బృహదారణ్యకోపనిషత్తు ప్రారంభములో గూడ నున్నదనుట గమనింప వలసిన విషయము.

సాయనులు విరాడ్రూపమును పరమాత్మపరముగ సమన్వయించి నారు. దీనిని మార్గదర్శకముగా తీసుకొని కొందరు వైష్ణవ పండితులు పై విరాడ్రూపము పరమాత్మయు సర్వవ్యాపియునైన "విష్ణువే" అని నిర్ధారించి నారు. ఈ అర్థమును అనుసరించి అశ్వమేధము యొక్క విరాడ్రూపమునకు హయగ్రీవునకును సంబంధమును ముడిపెట్టుటకు ప్రయత్నించినారు.

అయినను అది వాక్యతాత్పర్యము అగునా? కాదా? అని తేలికగా నిర్ణయింప లేము. సాంకేతికముగను పౌరాణికముగను అశ్వమేధ యాగాశ్వమునకు విరాడ్రూపము అను ఉన్నతస్థాయి లభించినది. ఇచట ప్రపంచము అశ్వము గను విష్ణువు సర్వవ్యాపిగనూ భావితులైనారు. ఈ రెండు భావసమ్మేళ నము వలన "హయగ్రీవ" భావనను సాధింపవచ్చును. అయితే ఇటువంటి ప్రతీక భావన అశ్వమేధాశ్వమునకు మాత్రమే పరిమితము కాలేదు. భారతీయ సంప్రదాయములో ఈ రహస్యవాదము అనేక రూపములలో కనబడుచున్నది. ఒక దైవతముగాని, ఒక క్రతువిధానము గాని లేదా ఒక యాగపశువుగానీ విరాట్ సంజ్ఞతో ప్రతిపాదిత మగుచున్నది.

హయశీర్ష విష్ణుగాథ వేదములో వర్ణితమైన తరువాత వాఙ్మయములో గూడ ఈ రహస్య ప్రతీకవాదము కనబడుచునే యున్నది.

కాలక్రమమున వైష్ణవ పండితులు గంధర్వ, హంస, ఆదిత్య, వాచస్పతి, వాక్పతి మొదలగు వైదిక శబ్దములను గూడ హయశీర్షుడైన విష్ణు వాచకములుగనే గ్రహించినారు. వేదములలో సర్వాంగస్వరూపముతో కూడిన హయశీర్ష విష్ణుస్వరూపము పూర్తిగ ఆవిర్భవించినట్లే అయినను అటువంటి వర్ణనలు వారి వారి దేవతలకు వేద వాఙ్మయములో స్థానమును చూపించి వారికి అతిప్రాచీనత్వమును స్థాపించుటకు యత్నించినవి. పురాతన గ్రంథములలోని కొన్ని కీలకమైన శబ్దములను వారి వారికి అభిమతమైన తత్త్వవాదాను వాదకముగనో, మతసిద్ధాంతపరముగనో, దైవత పరముగనో అన్వయించి అర్థము చెప్పట భారతీయ సంప్రదాయములో ప్రసిద్ధముగనే యున్నది. హయశీర్షోపనిషత్తునకు అభినవ రంగనాధులు వ్రాసిన వ్యాఖ్యానములో కొన్ని పదములకు హయశీర్షము విష్ణుపరమైన అర్థము కనబడుచున్నది. మధ్వాచార్యులు ఋగ్వేద సూక్తములకు వివరణను వ్రాసినారు. దానికి రాఘవేంద్రయతి వ్యాఖ్యను వ్రాసినారు. ఈ ఋగ్వేద వివరణములో అన్ని సూక్తములకును పరమ తాత్పర్యము. "విష్ణువే" అని నిరూపితమైనది. అన్ని సూక్తములు విష్ణువునే సంబోధించినవే అని ఆయన అభిప్రాయం. "క్రన్దాదశ్వః" అను శబ్దము హయశీర్ష విష్ణుపరమే అని అచట ఉన్నది (ఋ. వే. 1-7-36-8).

ప్రథమాధ్యాయం

సమాప్తం

2. ద్వితీయాధ్యాయము

పురాణాలలో హయగ్రీవుడు

భారతీయ సంస్కృతీ సాహిత్యంలో హయగ్రీవ భావన స్పష్టంగా వేదకాలం నుండే ప్రారంభమైనట్లుందా? లేక మహాభారత పురాణ ఇతిహాసాల కాలం నుండి వెలుగుచూసిందా? అనే విషయం మనం స్పష్టంగా తేల్చి చెప్పాలి. అయితే హయగ్రీవ దేవతాభావం ప్రచారం ఎప్పటి నుండి ప్రారంభమైందీ అని తెలుసుకొనుటకు విశిష్టములైన మహాభారత పురాణ వాఙ్మయగాథలు మనకు ఆధారాలు. దేవీభాగవతం, స్కందపురాణములలో, ప్రవర్గ్యగాథ కొన్ని మార్పులతో అవిచ్ఛిన్నముగా మనకు కనపడుచున్నందువలన ఆ రెండు పురాణములలోని హయగ్రీవగాథను గూర్చి ఈ అధ్యాయ ప్రారంభములో వివరించుచున్నాను.

వేదవాఙ్మయములో హయగ్రీవావతారములు యజ్ఞము లేక మఖము నకు సంబంధించినవేగానీ విష్ణువునకు సంబంధించినవిగా వర్ణింపబడలేదు అని తెలిసికొనినాము. తైత్తిరీయారణ్యకము ననుసరించి యజ్ఞమనునది విష్ణువునకు పూర్వరూపమేగానీ తదితరము కాదు అని తెలిసికొనినాము. పంచవింశ బ్రాహ్మణము, తైత్తిరీయ ఆరణ్యకము, తైత్తిరీయసంహిత, శతపథబ్రాహ్మణములలో కనబడు యీ గాథయే కొన్ని మార్పులతో పురాణములలో విస్తారముగా కనబడుచున్నది.

వైదిక ప్రవర్గ్య కథ - పురాణ కథలు

దేవీ భాగవతము

వేదసాహిత్యంలో నున్న ప్రవర్గ్య సంబంధి గాథకు అనుబంధముగా అటువంటిదే ఒక కథ దేవీ భాగవతములో నున్నది. హయగ్రీవుడనే రాక్షసుని విష్ణుహయగ్రీవుడు చంపినట్లు ఇక్కడ ఉన్నది. విష్ణువు మొండెము నుండి శిరస్సును విడదీయుట అను సన్నివేశమునకు మూలము దేవీభాగవతం. ఈ కథను పరిశీలింతము.

ఒకప్పుడు విష్ణువు చిరకాలము రాక్షసులతో పోట్లాడి అలసిపోయినాడు. కొంత విశ్రాంతిని తీసుకొనదలచినాడు. అదే సమయంలో దేవతలు ఒక

యజ్ఞమును చేయుటకు పూనుకొనినారు. దేవయజ్ఞములకు ప్రధాన దైవము విష్ణువు. అందులకై విష్ణువు సమీపంలో లేనిదే యజ్ఞమును ప్రారంభించ లేకపోయినారు. బ్రహ్మ ఇతరదేవతలు విష్ణునివాసస్థానమైన వైకుంఠమునకు విష్ణువును దర్శించుటకు వెళ్లినారు. ఆయన అక్కడ లేడు. దేవతలు తమ దివ్యదృష్టితో విష్ణువున్న ప్రదేశమును తెలుసుకొని అచ్చటికి వెళ్లినారు. అచ్చట విష్ణువు దీర్ఘకాల సమాధిలో ఉన్నాడు. ఆయన కొరకు వీరు చాలా కాలం వేచియున్నారు. కానీ విష్ణువు సమాధినుండి మేల్కొనలేదు. బ్రహ్మకు ఒక ఉపాయం స్ఫురించింది. బ్రహ్మ తలంపు ఏమనగా "వమ్రి" (చెదపురుగు) అను సూక్ష్మ కీటకములను సృష్టించెదను. అది నేల మీద ఉంచబడిన ఎక్కుపెట్టబడిన విష్ణువు ధనుస్సు యొక్క అగ్రభాగములను కలుపుచు ఉన్న నారెను (వింటిత్రాటిని) కొఱుకును. అట్లు కొఱికినట్లైన ధనస్సు బిగువును వదలినదై నిటారుగా అగు సమయమున శబ్దముచేయును. ఆ శబ్దమునకు విష్ణువు లేచును అని ఊహించి కీటకములను సృజించి వాటితో తన ఆలోచనను చెప్పెను. దీనివలన మాకు వచ్చు ప్రయోజనము ఏమి? అని కీటకములు అడిగెను. ఆ సందర్భము నందలి శ్లోకము :

నిద్రాభంగః కథాచ్ఛేదో, దంపత్యోః పరిభేదనం ।
శిశు మాతృ విభేదశ్చ, బ్రహ్మహత్యా సమంస్మృతం ॥

(దేవీభాగవతం 1-5-20)

"గాఢనిద్రలో నున్నవానిని లేపుట", "దంపతులను విడదీయుట", "శిశువును తల్లినుండి దూరముచేయుట" ఈ మూడును బ్రహ్మహత్యాసమదోషములు

ఆ వమ్రి (పురుగుల) వాదములోని సామంజస్యమును బ్రహ్మ గుర్తించి ఇకనుండి యజ్ఞహవిస్సులలో ఒక భాగము ఆ పురుగులకు వచ్చునట్లు చేయుదునని చెప్పినాడు. వెంటనే వమ్రులు తమకు చెప్పిన పనిని చేసినవి విష్ణు ధనుస్సు పెద్ద ధ్వని చేయుచూ వంకరపోయి సమరేఖగా నైనది దేవతలు భయపడినారు. సకలజగత్తు కంపించినది. భూమి తలక్రిందు లైనది సముద్రములు క్షోభించినవి. ధనుస్సు యొక్క స్పర్శతో విష్ణువు శిరస్సు శరీరమునకు వేరై ఆకాశములోనికి వెళ్లినది. బ్రహ్మాదులు భయపడి కళ్లుమూసుకొని కొంతసేపటికి కళ్లుతెరచుకొనినారు. శిరస్సు లేని విష్ణువు

యొక్క మొండెమును మాత్రమే వారు చూచినారు. ఈ విపరీత సంఘటనకు చాలా బాధపడి సమస్యా పరిష్కారమునకు "మహామాయా స్వరూపిణి అయిన దేవిని ప్రార్థింపుడు" అని వేదములను బ్రహ్మ ఆజ్ఞాపించెను. మహాలక్ష్మి ఇచ్చిన శాపము వలన ఈ విషమ పరిస్థితి ఏర్పడినది. అని చెప్పి దేవి దేవతల నోదార్చినది. "ఈ విష్ణు శిరచ్ఛేదము హయగ్రీవ రాక్షసుని వధను సుకరము చేయును" అని గూడ చెప్పినది. "విశ్వకర్మను, సమీపించి, పై ప్రయోజనమును సాధించుటకు, విష్ణువు మొండెము పైన గుఱ్ఱపు శిరస్సును అతికించమని ప్రార్థించుడు" అని ఆదేశించినది.

పై కథాంశములో రెండు ముఖ్య విషయములు హయశీర్ష విశిష్టతను సమర్థించుచున్నవి. సాధారణముగా ప్రపంచములో కారణము లేనిదే కార్యము పుట్టదు. ఈ శిరచ్ఛేదమునకు కారణము విష్ణువునకు తగిలిన శాపము. తికమకపెట్టు ప్రశ్నలకు పురాణములు ఇటువంటి సమాధానములనే ఇచ్చును. ఈ శిరచ్ఛేదము అనెడు సంఘటన వలన ఒక వైపున మహాలక్ష్మి ఇచ్చిన శాపము సఫలమైనది. మరొకవైపున "హయశీర్షము గల వ్యక్తి మాత్రమే నన్ను చంపవలెను" అని దేవిని వరము అడిగిన క్రూరుడైన హయగ్రీవుడను రాక్షసుని వధ వలన జగత్తునకు ఉపకారము కూడా కలిగినది.

విష్ణు శిరచ్ఛేదమూలమైన, మహాలక్ష్మి ఇచ్చిన శాపమును గూర్చి విచారించెదము.

ఒకనాడు శ్రీమహావిష్ణువు లక్ష్మీ వైపు చూచుచు ఏ కారణము లేకుండగనే నవ్వినాడట. విష్ణువు తనకంటే అందమైన వేరొక స్త్రీని ప్రేమించి తనను పరిహసించుచున్నాడని లక్ష్మీదేవి భావించి కోపము తెచ్చుకొని "నీ శిరస్సు మొండెము నుండి విడిపోవుగాక" అని శపించినది. ఆ ఘోర శాపము వలన లక్ష్మికి వైధవ్యము కలుగును కదా! అని విచారించినచో ఇంకొక అర్థము సమన్వయము చేయబడినది. లక్ష్మిని తామస శక్తి ఆవేశించినది. ఒక సవతితో కలసి జీవించుట కంటే వైధవ్యమే మేలనుకొనినది. శక్తి ప్రభావము వలన మహాలక్ష్మి అనాలోచితముగానే శాపమిచ్చినది. అయిననూ దీనివలన హయగ్రీవ రాక్షసవధ అనెడు జగదుపకారకము జరిగినది.

హయగ్రీవ రాక్షస వృత్తాంతము :

హయగ్రీవుడు అను రాక్షసుడు అన్ని సుఖములను త్యజించినాడు. ఇంద్రియములను నిగ్రహించుకొనినాడు. నిరాహారుడైనాడు. సరస్వతీ నదీ తీరమున తపస్సునకు పూనుకొనినాడు. తామసరూపమైన దేవియొక్క మాయాబీజమైన "హ్రీం" అను ఏకాక్షర మంత్రమును నిరంతరముగా వేయి సంవత్సరములు జపించినాడు. దేవి ప్రత్యక్షమైనది. "వరము వేడుకొనుము' ' అనినది. "నేను దేవతలకు గాని రాక్షసులకు గాని ఎవరికిని వధ్యుడను కాకూడదు. "నాకు మరణము ఉండకూడదు" అని కోరుకొనినాడు. "అటువంటి వరమును ఇచ్చుట అసాధ్యము. పుట్టినవాడు గిట్టక తప్పదు' ' అని దేవి అనినది. అప్పుడు హయశీర్షుడు తప్ప మరెవ్వరూ నన్ను చంపకుండునట్లు వరమీయవలసినది అని అడిగినాడు. 'తథాస్తు' అని పలికినది.

ఈ వరబలము వలన ఆతని ఆత్మవిశ్వాసము పెరిగినది. దుర్వృత్తము లకు పూనుకొనినాడు. మూడు లోకములలోను తనను చంపువాడెవ్వడును ఉండడు అను విశ్వాసముతో ఋషులను దేవతలను పీడించుట ఆరంభించెను. దేవి వరబలము వలన అతనిని ఎదుర్కొను వారందరూ పరాజితులైనారు.

వెంటనే పూర్వము చెప్పిన రీతిగా దేవతలు విశ్వకర్మ వద్దకు వెళ్లి "అశ్వశీర్షమును విష్ణువు మొండెముపైన అతికించుము" అని అతనిని ప్రార్థించినారు. దేవి సూచించినట్లే విశ్వకర్మ ఒక గుఱ్ఱపుతలను నరికి దానిని విష్ణువు మొండెముపై నతికించినాడు. మహామాయానుగ్రహము వలన విష్ణువు హయశీర్షుడైనాడు. ఈవిధముగ మహామాయయొక్క (దేవి యొక్క) అనుగ్రహమువలన హయశీర్షుడైనాడు. దేవియొక్క ప్రణాళికను అనుసరించి ఆమెశక్తితోనే హయశీర్ష విష్ణువు హయగ్రీవ రాక్షసుని సంహరించినాడు. దేవీభాగవతములో ఒకటవ స్కంధములోనున్న ఈకథను పూర్తిగ చదివిన వారికి అనంతమైన పుణ్యము కలుగునని యున్నది. వారి కష్టములన్నియును తొలగిపోవును. మహాలక్ష్మి యొక్క ఈ పరాక్రమ విహారములు, పవిత్రములు, పాపహరములు. వీనిని విన్నవారికి సర్వవిధ ధనములు సమకూరును. అని ఫలశ్రుతి.

ఈ పురాణమునకు మహామాయాస్వరూపిణి అయిన దేవికీర్తి ప్రశంసయే పరమలక్ష్యమని మనము అర్థం చేసుకొనవలయును.

విష్ణు శిరచ్ఛేద కథ వేదములలో నున్నది. దీనిని పురాణములు విస్తరించి చెప్పినవి. కొన్ని యుక్తులను కల్పనలను జోడించి మహాలక్ష్మీశాపము దేవీ భక్తుడైన హయగ్రీవునకు దేవి వరముల నిచ్చుట అను కథలు పురాణములలో చోటుచేసికొనినవి. ప్రధానములైన దేవీ పరాక్రమ గాథలకు ఇవి అనుబంధములు.

స్కంద పురాణం

హయగ్రీవ ఉత్పత్తిని గురించిన వేరొక గాథ స్కందపురాణములో నున్నది. వేద ప్రవర్గ్య కథాప్రభావము ఈ గాథలో కనబడుతుంది. స్కంద పురాణంలో ధర్మారణ్య ఖండంలో (14-15) విష్ణు- హయగ్రీవోపాఖ్యానం ఉన్నది. ఇచట యుధిష్ఠిర, వ్యాస, స్కంద ఈశ్వరుల సంభాషణ యున్నది. విష్ణువు చేసిన తపస్సును గురించి యుధిష్ఠిరుడు ప్రశ్నించును. ధర్మారణ్య క్షేత్రములో విష్ణువు చేసిన తీవ్రమైన తపస్సును గురించి వ్యాసుడు ఇట్లు చెప్పినాడు. "దేవసరస్సు" అను తీర్థమున్న ధర్మారణ్యములో హరి ఎందుకు తపస్సు చేసినాడో తెలుపమని స్కందుడు అడిగినాడు. "హయశీర్షము పోయి తన సహజమైన శీర్షమును తెచ్చుకొనుటకు విష్ణువు తపస్సుచేసినాడు" అని ఈశ్వరుడు సమాధానమిచ్చినాడు. "మహావిష్ణువు ఎందువలన హయశీర్షు డైనాడు" అని స్కందుడు ప్రశ్నించినాడు. ఈ సంభాషణములలో వ్యాసుడు ఈ విధముగా చెప్పినాడు. ఒకప్పుడు దేవతలు భూలోకములో యజ్ఞమును చేయవలెనని సంకల్పించినారు. వారు విష్ణువును ఆహ్వానింప నెంచినారు. అతనిని దర్శించుటకు క్షీర సముద్రమునకు, వైకుంఠమునకు, పాతాళము నకు కూడా వెళ్లినారు. ఎక్కడను విష్ణువు కనబడలేదు. విచారింపగా బృహస్పతి మాత్రమే తన దివ్యదృష్టితో విష్ణువున్న ప్రదేశమును గుర్తించి చెప్పగలడని తెలుసుకొనినారు. చిట్ట చివరకు దేవతలు హరి వద్దకు వెళ్లినారు. అప్పుడు హరి యోగారూఢుడై యున్నాడు. ఆయన చేతిలో ఎక్కుపెట్టిన ధనుస్సు ఒకటి ఉన్నది. విష్ణువును వారు సమాధినుండి మేల్కొలుప లేకపోయిరి. అచటున్న "వమ్రి" అను కీటకములను "వింటినారిని తినివేసి హరిని మేల్కొలుపుడని" ప్రార్థించిరి. గాఢనిద్రలోనున్న వారికి నిద్రాభంగము

పాపమును కలుగచేయునని ఆ పురుగులనినవి. ఈ సందర్భములో దేవీ భాగవతములో నున్న శ్లోకమే ఇచ్చట గూడ ఉన్నది.

నిద్రాభంగము పాపకరమగుటచేతను, తమకు యజ్ఞహవిస్సులో భాగము లేనందువలనను వింటి నారిని "మేము కొఱకము" అని ఆ పురుగులు చెప్పినవి. "మీకును యజ్ఞహవిర్భాగము నిత్తుము" అని దేవతలు వాగ్దానము చేసినారు. పురుగులు వింటి త్రాటిని కొఱికి వేసినవి.

అచింతితముగా ఆ త్రాడు విష్ణువు శిరస్సును ఛేదించినది. ఆ శిరస్సు వెంటనే ఆకాశములోనికి వెళ్లినది. విష్ణువు మొండెముపై శిరస్సు నతుకుటకు విశ్వకర్మను దేవతలు అర్థించిరి. "విష్ణువు యొక్క సహజమైన శిరస్సును తెచ్చి తనకిచ్చి యజ్ఞహవిస్సులో తనకు కూడా భాగము నిచ్చినచో మీరడిగిన పని చేయుదునని" విశ్వకర్మ అనినాడు. విష్ణువు శిరస్సు కనబడనందు వలన దానిని దేవతలు విశ్వకర్మకు ఇవ్వలేకపోయినారు. దేవతల పక్షమున యజ్ఞభాగమును విశ్వకర్మకు ఏర్పాటు చేయుటకు బ్రహ్మ అంగీకరించినాడు.

అది మధ్యాహ్నసమయము. విశ్వకర్మ అందమైన సూర్యాశ్వమును చూచినాడు. దానిని ఛేదించినాడు. విష్ణువు మొండెముపై స్థిరముగా నుండునట్లు దానిని అతికినాడు. ఆ విధముగా విష్ణువు హయగ్రీవుడైనాడు. ఆ విష్ణువును చూచి దేవతలు స్తోత్రములు చేసిరి. ఈ స్తోత్రములలో విష్ణువును యజ్ఞపతిగా వర్ణించినారు. ఈ సందర్భములో ఇది అతి ముఖ్యమైనది.

బ్రహ్మ, ఇతర దేవతలు, వమ్రులకు, విశ్వకర్మకు యజ్ఞభాగము నిచ్చినారు యజ్ఞానంతరము విష్ణుహయగ్రీవుడు ధర్మారణ్యమునకు వెళ్లి తపస్సు చేసి తన సహజమైన శిరస్సును పొందినాడు.

విష్ణు శిరచ్ఛేదమునకు హయశీర్షప్రాప్తికి మూలమైన శాపమును గురించి ఈ స్కందపురాణములో నున్నగాధకును దేవీపురాణ గాధకును చాలా భేదము ఉన్నది. అహంకార పూరితుడైన బ్రహ్మ తన సభలో బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులలో ఎవరు అధికులు ? అను చర్చను ప్రారంభింపచేసినాడు ఈ విషయమై మొదట దేవతలను ప్రశ్నించినాడు. దేవతలు సమాధానమ చెప్పలేకపోయిరి. "త్రిలోకములలోను, అందరూ విష్ణుమాయకు లోనైనవా ' అని విష్ణువు అనినాడు. అనగా మహా విష్ణువు త్రిమూర్తులలో గొప్పవాడన

భావము సూచితమైనది. ఈ మాట బ్రహ్మదేవునకు గిట్టలేదు. "విష్ణువు శిరస్సు పడిపోవుగాక" అని శపించినాడు. ఈ శాపము వలన ఈ పురాణము ననుసరించి విష్ణువు శిరోహీనుడై తరువాత హయశీర్షుడైనాడు. హయగ్రీవోత్పత్తి వివరములు, హయ శీర్షరూప ప్రయోజనములు వీనికి సంబంధించిన వివరములు కొన్ని భేదములతో పై రెండు పురాణములలోనూ కనబడుచున్నవి అని ఇప్పటికి స్పష్టమైనది.

దేవీభాగవత కథలో దేవికి ఉన్న ప్రముఖ పాత్ర స్కందపురాణములో లేదు. ఈ పురాణములో శివుని అనుగ్రహము వలన విష్ణువు తన సహజమైన శిరస్సును పొందినాడు. రెండు పురాణగాథలలోనూ విశ్వకర్మయే విష్ణువు యొక్క శిరస్సు నతికించినాడు. అయిననూ దేవీభాగవతములో విశ్వకర్మకు "త్వష్ట" అను నామము కలదు. స్కంద పురాణము ననుసరించి సూర్యాశ్వము యొక్క శిరస్సు ఖండితమై విష్ణువు మొండెము పైన అతికించబడినది. ఇది ఈ పురాణములోని ప్రత్యేకత.

ఇక వేదప్రవర్గ్య విషయము - రెండు పురాణ గాథలలోనూ వమ్రి కీటకములు యజ్ఞహవిర్భాగమును అడిగినవి. అయితే విశ్వకర్మ విష్ణు శిరస్సును అతికినందుకు ప్రతిఫలముగా యజ్ఞభాగమును అడిగినాడు. ఈ సందర్భములో వేదములలోని అశ్వినులు యజ్ఞభాగము నర్థించిన గాథ మన తలపునకు వచ్చును. దేవీ భాగవతము ననుసరించి విష్ణు హయగ్రీవుడు హయగ్రీవుడను రాక్షసుని వధించినాడు. హయశీర్ష రూపమునకు ఇదియే ప్రయోజనము. స్కందపురాణము ననుసరించి హయశీర్ష రూపముతో విష్ణువు దేవతల యజ్ఞములలో పాల్గొనినాడు. ఇది ఇచటి ప్రయోజనము. దీని కిచట ప్రాముఖ్యమున్నది. యజ్ఞసమాప్తితో హయగ్రీవకథ పరిసమాప్తి అయినట్లే. విష్ణువు ధర్మారణ్యములో తపస్సుచేసి తన సహజమైన శిరస్సును సంపాదించుకొనినాడు అను అంశము ఒకటియే అనుబంధముగా మిగిలినది.

మహాభారత - హరివంశములలో హయగ్రీవ వృత్తాంతము

వేదములలో నున్న హయగ్రీవ కథావస్తువు క్రమముగా పురాణములలో పరిణామ వికాసములను పొందినది. అను విషయము పరిశీలించినాము. ఇప్పుడు మహాభారతములోని కథను పరిశీలింతము.

మహాభారతములోని హయగ్రీవకథ తాత్పర్య కథాంశములలో రెండింటి లోను పై కథలకంటే భిన్నముగానే గోచరించుచున్నది. హయగ్రీవరూపము లోనున్న విష్ణువు మధుకైటభులు అపహరించిన వేదములను స్వాధీనము చేసుకొని వానిని ప్రచారము లోనికి తీసుకొని వచ్చినాడు. ఈ అంశమునకు ఇచ్చట ప్రాముఖ్యమున్నది. వేదములనిట్లు ఉద్ధరించినందువలననే హయగ్రీవుడు సర్వవిద్యలకు జ్ఞానమునకు అధిదైవమైనాడు. హయగ్రీవ కథగాని యజ్ఞనిర్వహణముగాని కథాప్రధాన విషయముగాదు. వేదోద్ధరణమే ప్రధానమైనది. మహాభారతములో అశ్వశిరః (మ.భా. 12-126-3) హయశిరః (మ.భా 5-97-5) వడవాముఖ (మ.భా 12,329,48) అను పదములు ప్రధానముగా విష్ణు హయగ్రీవునకు విశేషణములుగానే ప్రయోగించబడినవి. అందులో ముఖ్యముగా హయముఖ పదము (మ.భా 1-23-16) గరుడ పరముగా ప్రయుక్తమైనది. ఈ సందర్భములో వేదములలో పేర్కొనబడిన "తార్క్ష్యుడు" అను పేరుగల ఱెక్కల గుర్రము మన స్మృతికి తగులును. వేదములలో దేవతావాచకమైన హయగ్రీవశబ్దము క్రమముగా తరువాత కాలములో వ్యక్తివాచకముగా కూడ ఉపయోగింపబడినది.

మహాభారతములోని హయశీర్షకథను పరిశీలించుటకు ముందు ఏఏ సందర్భములలో ఈ హయశీర్ష శబ్దము మహాభారతములో కనబడుచున్నదో చూడవలయును. మహాభారతములో నారదుడు నాగలోక మధ్య భాగములో నున్న పాతాళలోకమును వర్ణించినాడు. (5-97-5) "ఈ పాతాళలోకములో ప్రతి పర్వదినము నందును సువర్ణ ఛాయగల హయశీర్షుడు ఉదయించును. వేదసూక్తము లనెడు నీటితో సువర్ణ నాభమను లోకమును నింపివేయును" అని అచట ఉన్నది.

బొంబాయివారు ప్రకటించిన మహాభారతములో ఈ క్రింది విధముగా నున్నది.

"అత్రాదిత్యో హయశీర్షః కాలే పర్వణి పర్వణి,

ఉత్తిష్ఠతి సువర్ణాభం వార్భి రాపూరయన్ జగత్"

పరిశోధితమైన మహాభారతములో "ఆదిత్యః" అను శబ్దమునకు బదులుగా "దివ్యః" అనియున్నది. ఇచ్చట ఆదిత్య శబ్దమును, హయ శీర్షునకు విశేష వాచకముగా గ్రహించుచో ఆదిత్య హయశీర్షుల సంబంధము భాసించును.

ఇప్పుడు సూర్యునకు అశ్వమునకు గల సంబంధము తరువాత రచనలలో కనపడు హయశీర్ష వేదోద్ధారక విష్ణువులకును గల సంబంధము గూడ మనకు జ్ఞాపకము వచ్చును.

ఈ విధముగనే ఇంకొక చోటగూడ హయశీర్ష దేవునకు వేదములకును గల సంబంధము మనకు కనబడుచున్నది. మహాభారతములో (12-126-3) హయశీర్షము అశ్వశిరస్సునకు బదులుగా ఉంచబడినప్పుడు నరనారాయణ నివాసస్థానమైన "బదరి" అను ఒక ప్రదేశమును గురించి ఒక మహర్షి చెప్పినాడు. ఓ రాజా! ఇచ్చట అశ్వశీర్షుడు వేదములను చదువును" అని యున్నది.

విష్ణువునకు యజ్ఞమునకు ఉన్న సంబంధమును గుర్తుకు తెచ్చు హయశీర్ష విషయము ఇంకొకటి మహాభారతములో ఉన్నది. (12-326-56) విష్ణువు నారదునితో "వాయవ్య దిశనున్న సముద్రములో హయశీర్ష రూపముతో నేను భక్తితో సమర్పించబడు హవ్య కవ్యములను గ్రహింతును".

మహాభారతములో వేరొకచోట (12-329-48) "హయశీర్షుడు అగ్నిని ఉమియువాడుగాను, భక్షకుడుగాను కనబడుచున్నాడు. హయశీర్ష స్వరూపము వర్ణనము ఇచట ఈక్రింద విధముగా ఉన్నది.

పూర్వము మానవహితమును కోరి నారాయణుడు "వడవాముఖు' డను పేరుగల "ద్రష్ట" యైనాడు. అతడు మేరు పర్వతముపైన తపస్సు చేయునప్పుడు సముద్రమును తన వద్దకు రమ్మని ఆజ్ఞాపించినాడు. సముద్రము రాలేదు. అప్పుడు తన శరీర కాంతితో సముద్రమును జలద్రవముగా మార్చివేసినాడు. తన చెమట నీరువలె ఆ జలమును గూడ ఉప్పగా నుండునట్లు చేసినాడు. "నీ జలము త్రాగుటకు వీలులేని దగుగాక" అనియు సముద్రునితో చెప్పినాడు. "వడవాముఖమను జంతువు త్రాగినప్పుడు ఆ జలము త్రాగుటకు పనికివచ్చు తీయని నీరగును" అని శాపవిముక్తిని గూడ సూచించినాడు. హయగ్రీవరూపమున నున్న నారాయణుని ద్వారా ఈ వడవాముఖునకు విష్ణువునకు సంబంధమున్నట్లు మనకు స్పష్టముగా తెలియుచున్నది. అగ్నికి శివునకు కూడా విశేషణముగా వడవాముఖ శబ్దము ప్రయోగములో నున్నది.

మహాభారతము శాంతి పర్వములో వేదములను అపహరించిన మధు

కైటభులను హయశీర్షుడు చంపి వేదములను తీసుకొని వచ్చినట్లు వర్ణితమైనది. ఇదియే ఈ కథలో ప్రధానాంశము. హవ్య కవ్యములను రెండింటినీ గ్రహించు హయశీర్షుని జన్మవృత్తాంతమేమి? అని వైశంపాయనుని అడిగినారు. ఈ ప్రశ్నకు సమాధానముగా హయగ్రీవకథ ఈక్రింది విధముగ వర్ణితమైనది.

వేదములను ధరించిన బ్రహ్మ సహస్రదళపద్మముపైన ఆసీనుడై ఉన్నాడు. నారాయణ సంకల్పము ననుసరించి మూర్తీభవించిన తమోగుణము, రజోగుణముగా జన్మించిన మధుకైటభులను ప్రకాశించుచున్న వేదగ్రంథములు ఆకర్షించినవి. బలాత్కారముగ ఆ వేదములను వారు అపహరించినారు. వానిని రసాతలమునకు తీసుకొని వెళ్లినారు. బ్రహ్మకు వేదములే జ్ఞాననేత్రము. వేదములు పోయిన వెంటనే బ్రహ్మకు చూపు పోయినది. ఆ వేదములను తీసుకొని వచ్చుటకు బ్రహ్మ విష్ణువును ప్రార్థించినాడు. యోగ సమాధినుండి లేచిన విష్ణువు వేదములను తీసుకొనివచ్చుటకు నిశ్చయించుకొనినాడు. తన మహిమతో హయశీర్షరూపమైన కొత్తదేవతా రూపమును ధరించినాడు. అందమైన ముక్కుతో చంద్రుని వలే ప్రకాశించుచూ విష్ణువు వేదములను దాచియుంచిన చోటుకు వెళ్లినాడు. విష్ణువు పాతాళ లోకములో ప్రవేశించి వేదమంత్రములను మధురముగా గానము చేయ సాగినాడు. వేదపఠనము లోని మధురస్వరము మధుకైటభులను ఆకర్షించినది. ఆ స్వరము ఎచ్చట నుండి వచ్చుచున్నదో తెలిసికొనవలెనని, ఆ శబ్దము వినబడుచున్న వైపునకు వెళ్లినారు. వెళ్లునప్పుడు వేదములను తమ వెనుకనే వదిలి వేసినారు. విష్ణువు వేదములున్న చోటుకు వెళ్లి వానిని తెచ్చి బ్రహ్మదేవునికి ఇచ్చినాడు. వేద గానము చేయువానిని తెలుసుకొనలేక మధుకైటభులు వెనుకకు తిరిగి వచ్చినారు. వారు ఉంచిన ప్రదేశములో వేదములు లేవు. విష్ణువే తీసుకొని వెళ్లినాడని ఊహించి విష్ణువును ఆ ప్రదేశములో చూచి "యుద్ధమునకు రమ్ము" అని ఆహ్వానించిరి. హయశీర్షరూపముతో విష్ణువు వారిని జయించినాడు.

ఈ మధుకైటభ కథలో ఒక అంతరార్థము కూడా భాసించును. మధువు, కైటభుడు అనువారు రజోగుణమునకు జడమైన తమోగుణమునకు ప్రతిరూపములని ఇదివరకే అనుకొనినాము ఇవి అతిశుద్ధమైన సాత్విక

గుణమునకు పూర్తిగ విరుద్ధములు. సత్త్వగుణము విష్ణువునకు ప్రతిరూపము. ఈ కథావృత్తాంతములో మొదటి నుండి తుదివరకు ఈ లక్ష్యభావన ఇందులో కనబడును. ఆ ఇద్దరు రాక్షసులు తమోగుణము నుండి రజోగుణము నుండి పుట్టినందు వలన వారు మూర్తీభవించిన ఆ గుణములే అని ఇచట చెప్పినారు.

సాత్త్వికతకు కారణమైన జ్ఞానములే వేదములు. సృష్టికి పూర్వము వేదరూపముగా జ్ఞానము తన యొద్దనున్నదని బ్రహ్మ అహంకారపూరితుడైనాడు. బ్రహ్మయొక్క అహంకారమును అణచివేసి అతని నిజస్థాయిని ఆయనకు తెలియచేయవలెనని విష్ణువు భావించి తమో రజోమూర్తులైన మధుకైటభులను సృష్టించినాడు. వారు ఆ వేదరూపజ్ఞానమును బ్రహ్మనుండి అపహరించుటకు వేచియున్నారు. విష్ణువునకు మధుకైటభులకు జరిగిన యుద్ధము సాత్త్విక గుణమునకు రజస్తమోగుణములకు నిత్యము జరుగు సంఘర్షణ మాత్రమే. తదితరము గాదు. ఈ యుద్ధములో సత్త్వగుణమే జయించును. ఈ కథలో విష్ణువు నిష్కల్మష సత్త్వగుణసంపన్నుడు. (మ.భా. 12-355-59).

మధుకైటభ జనన ప్రయోజనముల విషయములో భేదములున్నవి. సృష్టికి పూర్వము భూమిగానీ ఇతర గ్రహములు గానీ లేనప్పుడు విష్ణువు కారణ జలములపై నిదురించుచుండగా ఆయన చెవులలోని గుబిలి నుండి ఈ ఇర్వురు రాక్షసులు పుట్టినారు. అని దేవీ భాగవతంలో ఉన్నది. మహాభారతం ప్రకారం మహావిష్ణువు యొక్క నాభి నుండి పద్మము పుట్టినది. ఆ పద్మము నుండి బ్రహ్మ పుట్టినాడు. మహావిష్ణువు ఆ పద్మములో రెండు నీటి బిందువులను సృష్టించినాడు. అందులో ఒకటి తీయని తేనెవలే ఉన్నది. దానినుండి మధువు పుట్టినాడు. ఇతనిలో తమోగుణమున్నది. రెండవ బిందువు కఠినముగా ఉన్నది. దాని నుండి రజోగుణప్రధానుడైన కైటభుడు జన్మించినాడు.

దేవీ భాగవత కథ దీనికి విరుద్ధముగానున్నది. ఇందులో విష్ణువు హయశీర్షస్వరూపుడు కాడు. ఈ పురాణములో హయశీర్షస్వరూప ప్రయోజనమును ఇదివరకే తెలిపియున్నాము. ఇక మధుకైటభుల విషయములో వీరికథ దేవీమాహాత్మ్యమును వర్ణించుటకు బయలుదేరినది. ఆ దేవి వీరికి

వరము ఇచ్చినది. ఆ వరముల ప్రకారము వారికి స్వచ్ఛంద మరణము కల్గును. (అనగా వారు కోరుకొన్నప్పడే వారికి మరణము) ఇచ్చట గూడా వేదాపహరణ వృత్తాంతము వర్ణితమైనది. హాయశీర్షము లేని కేవల విష్ణువే ఈ మధుకైటభులను చంపును.

ఈ పౌరాణిక పాత్రలు వివిధ గాధలలో వివిధ రీతుల ప్రవర్తించుచున్నవి. ఈ విషయమును పరిశీలించుట అవసరము. ఈ సందర్భములో వేదాపహరణమును గురించి విచారింతము. ఒక గాధ ననుసరించి వేదముల నపహరించినది హాయగ్రీవుడనే రాక్షసుడే గాని మధుకైటభులు గారు. ఈ హాయగ్రీవరాక్షసుని మత్స్యావతారములో విష్ణువు శిక్షించినాడు.

ఒక దేవతకు విరాడ్రూపము నిచ్చి గౌరవించుట ఆచారమైనది. ఈ విరాడ్రూపములో దేవతలందరూ ఉండెదరు. అనెడి వాదమును ఆధారముగా చేసికొని జగత్తులోని వివిధాంశములున్నట్లూ వర్ణింపబడును. అశ్వమేధ యజ్ఞీయాశ్వమును అలౌకికమైన విరాడ్రూపముగా భావన చేసినట్లే, మహాభారతములోని హాయగ్రీవుడు కూడా భావితుడైనాడు. హాయశీర్ష విష్ణువు ఈ క్రింది విధముగా వర్ణితుడైనాడు.

"ఆయన శిరస్సు చంద్రనక్షత్రములతో భాసించు తారాపధము. ఆయన నిడుపైన కేశములు ప్రకాశించుచున్న సూర్యకిరణములు. ఆయన చెవులు-వాయువు మరియు అధోలోకములు, ఆయన ఫాలము భూమి, అతని ఓష్ఠములు గంగాసరస్వతులు, రెండు కనుబొమ్మలు రెండు మహాసముద్రములు. చంద్రసూర్యులు అతని నేత్రములు. నాసిక సంధ్యాకాలము, ఓంకారము ఆయన బుద్ధి, విద్యుత్తు అయన నాలుక, దంతములు సోమరసమును త్రాగిన పితృదేవతలు, గోలోక బ్రహ్మలోకములు ఆ పరమాత్ముని ఓష్ఠములు. కంఠము ప్రళయరాత్రి" సర్వజగత్తును పాలించు నాయకుడగు హాయశీర్షుడు పై విధముగ స్తుతింపబడినాడు.

హరివంశములో గూడ నిటువంటి హాయశీర్ష విష్ణుస్తోత్రములున్నవి

"వివిధ సాధువులు సిద్ధులు, హరిని ఈ విధముగా స్తోత్రము చేయగా ఆయన హాయశీర్ష రూపములో వారికి ప్రత్యక్షమైనాడు. వేదములో అతని రూపము. అతని శరీరము సర్వదేవతామయము. శిరోమధ్యభాగమందు "శివుడు" హృదయములో "బ్రహ్మ" యు నున్నారు. సూర్యకిరణములే ఆయన

"కేశములు", సూర్యచంద్రులు నేత్రములు, వసువులు సాధ్యులు ఆయన 'కాళ్ళు' , సంధులు దేవతలు, అగ్ని ఆయన "నాలుక", సత్యదేవత 'వాక్కు' మరుత్తులు వరుణుడు, ఆయన మోకాళ్ళైనారు. దేవతలకు ఐశ్వర్యమును కలిగించిన విష్ణువు క్రోధారుణములైన నేత్రములతో ఆ రాక్షసుని కూలద్రోసినారు.

దేవీ భాగవతములోని హయగ్రీవరాక్షసుని గురించి ఇదివరకు ప్రస్తుతించినాము. ఈ రాక్షసుని గురించి ఏయే పురాణములలో ఏ విధముగ నున్నది? అని ఇక పరిశీలింపవలయును. మహాభారతములోని రాక్షసుల నామములలో అశ్వవాచక పదము కనబడుచున్నది. దనువు అను రాక్షసుని కుమారులలో శంబరుడు, పులోమి, కేశి, అనువారే గాక, అశ్వశీర్షుడు, అశ్వగ్రీవుడు, అశ్వశంఖుడు, అశ్వపతి అనువారు కూడ నున్నారు. మహాభారతములో (5-128-49). విదురుడు దుర్యోధనునకు శ్రీకృష్ణుని మహిమలను చెప్పుచు "సముద్ర జలములపై పవ్వళించి యున్నపుడు, మధుకైటభులను చంపినాడు. వేరొక జన్మలో హయగ్రీవుని సంహరించినాడు" అని చెప్పినాడు. పైన, అశ్వనామమున్న దానవులలో ఎవడైన యొకడు ఈ హయగ్రీవుడగునా, కాదా? అని నిశ్చయముగా చెప్పలేము. వేదముల నపహరించినందువలన మధుకైటభులు హతులైనారు అని మహాభారతమున చదివినాము. ఇచటగూడ వారు ఆ అపరాధము వలననే శిక్షితులైనారా? అటువంటి వేరొక అపరాధమునకా? అను విషయము తెలియుట లేదు. ఇక్కడ ఇతర విశేషము లేమియులేవు. హయగ్రీవుడు, విష్ణువునకు శత్రువు అని మాత్రమే మహాభారతములో నున్నది. ఈ కథయే తరువాతి కథలకు ఉత్తేజకమైనది. ఇప్పటికి, మొదట హరివంశము లోను, తరువాత దేవీ భాగవతములోను, హయగ్రీవునకు ప్రముఖ స్థానమున్నదని తెలియుచున్నది.

హరివంశములో (31-68-70) హయగ్రీవుడు సర్వదేవతలకే గాక, మహావిష్ణువునకు గూడ శత్రువే అనియున్నది. ఈ విష్ణువే వామనావ తారములో మూడు పాదములతో, మూడు భువనములనల నాక్రమించి నపుడు, ఆయనను అడ్డుకొనిన వారిలో హయగ్రీవుడను అసురుడు గూడనున్నాడు.

విష్ణువు మత్స్యావతారములో హయగ్రీవుడను రాక్షసుని చంపినాడని తెలిసికొనినాము. మత్స్యావతారములో నున్న విష్ణువునకు, హయగ్రీవ

రాక్షసునకు జరిగిన యుద్ధమును వర్ణించిన తరువాత, హరివంశములో, మహాప్రళయ వృత్తాంతము అతి విస్తారముగా వర్ణితమైనది. మత్స్యరూప ధారియైన విష్ణువు హెచ్చరిక వలన సత్యవ్రతుడను రాజు, సప్తర్షులు మహాప్రళయము నుండి తప్పించుకొని సజీవులుగ నున్నారు. ఈ కథా విశేషములు ఇట్లున్నవి. మహాప్రళయ మూలమైన ఆపద తొలగి పోయిన తరువాత, హరి, హయగ్రీవ రాక్షసుని చంపి, వేదములను సృష్టికర్తయైన బ్రహ్మకు ఇచ్చినాడు. దీనివలన హయగ్రీవావతార కాలక్రమ విశేషము, మనకు తెలియుచున్నది. అగ్ని, మత్స్య పురాణములలో గూడ ఈ కథయే యున్నది. ప్రళయకాలములో ప్రపంచము దగ్ధమై పోయిన తరువాత, విష్ణువు అశ్వరూపముతో నాలుగు వేదములను, వేదాంగములను, న్యాయవిస్తార మును, మీమాంసను, ధర్మశాస్త్రములను, తిరిగి సమకూర్చినాడు. ఇందులో వేదములతోపాటు, వేదాంగములు, ఇతర గ్రంథములు గూడ ఉదాహృతము లైనవి. అందువలన హయగ్రీవునకును, వేద వేదాంగరూప విజ్ఞానమునకును, సంబంధము ఇందులో గూడనున్నది. అయినను ఈ భాగము, హరివంశ కాలమునకు తరువాత కాలములో ఈ రెండు పురాణములలో చేరినదని తోచుచున్నది. విష్ణువు యొక్క విభిన్న అవతారములలో "హయగ్రీవుడు" ఆయనకు, శత్రువైనాడు అను విషయము మనము ఇచట గమనింప వలయును.

తారకాసురునితో జరిగిన మహాయుద్ధములో గూడ హయగ్రీవునకు పాత్ర యున్నది. ఒకప్పుడు రాక్షసులు దేవతలపైకి దండెత్తి వెళ్ళినారు. అపుడు విష్ణువు, దేవతలను ఆదుకొనినాడు. హరివంశములో ఇట్లున్నది (35-15) :-

"వేయి గుర్రములు లాగుచున్న రథములోనున్న హయగ్రీవుడు శత్రు సంహారము చేయుచు విజృంభించినాడు. చివరకు విష్ణువు హయగ్రీవ రాక్షసుని సంహరించినాడు".

పరాక్రమశాలియైన నరకుడు బలదర్పముతో దేవతలను పరాభవించి నాడు. హయగ్రీవుడు, నిసుందుడు, పంచనదుడు, మురుడు, అను నలుగురు సేనాధిపతులతో, దేవతలపైకి దండెత్తి వెళ్ళినాడు. రాక్షస హయగ్రీవుడు, కృష్ణరూపములో నున్న విష్ణువుతో ధైర్యముగా యుద్ధము చేసినాడని హరి వంశములో నున్నది.

హయగ్రీవ విష్ణువు, వేదోద్ధారకుడు, వేదసంరక్షుకుడని, మహాభారత ములో నున్నట్లు తెలిసికొనినాము. హరివంశ పురాణములో ప్రముఖ స్థానము నాక్రమించిన హయగ్రీవుని గురించియు, విష్ణువు యొక్క అవతార విశేషములలో, హయగ్రీవునకు విష్ణువునకు గల విరోధమును గురించియు, వివరముగా తెలిసి కొనినాము. అనేక సందర్భములలో నగుపడుచున్న హయగ్రీవుని గురించి, ఇపుడొక సమస్య తలయెత్తుచున్నది. విష్ణువు అవతారములు అన్నిటిలోను విష్ణువు నెదుర్కొనిన హయగ్రీవులు అనేకు లున్నారా? ఒకడేనా? అను ప్రశ్నలకు సమాధానము ఒకడే అని చెప్పవచ్చును.

హయగ్రీవుడే "కేశి" అను రాక్షసుడు అను సూచన ఈ విషయమును సమర్థించును. విష్ణుపురాణము "కేశి" అను రాక్షసుని పూర్వ వృత్తాంతమును తెలుపును. అతనికి హయగ్రీవునకు ఏ సంబంధమూ లేదు. అతడపుడు, కేవలము అశ్వరూపములోనున్న రాక్షసుడు మాత్రమే. బలరామ కృష్ణులను చంపుటకు, అతనిని, నరకుడు పంపినాడు. కృష్ణుడు చివరకు అతనిని చంపినాడు. వారి నామములు, అశ్వస్వరూపములు, వారు నిర్వర్తించిన పాత్రలు, వీనిని ఆధారముగా చేసికొని విష్ణువుతో అన్ని అవతార ములలోను, ఆయనతో కలహించిన హయగ్రీవు డొకడే యని హరివంశ ములో (44-67) వర్ణితమైనట్లు మనము అర్థము చేసికొనవచ్చును. ఒకే వ్యక్తి వివిధ గాధలలో కనపడుట యనునది పౌరాణిక సంప్రదాయ సిద్ధమైన విషయమే.

జ్వరాసురుడు - విష్ణు హయగ్రీవుడు

వేదములలోని ప్రవర్గ్యమును ఆధారము చేసుకొని విస్తరించిన హయగ్రీవ కథ యొకటి, మధుకైటభ మర్దనుడగు హయగ్రీవ కథ యొకటి మూడవరకమైన హయగ్రీవ కథ యొకటి కాళికా పురాణములో నున్నది. ఇది పై కథాకాలము కంటె తరువాత కాలమునకు సంబంధించినది. దీని ప్రకారము, హయశీర్షుడు, అశ్వశీర్షుడు అను పేరుగల హయగ్రీవుడు జ్వరాసురుని సంహరించి, దేవ మనుష్య రాక్షసులకు మేలు చేయుటకు మణి కూట పర్వతముపై నివసించినాడు. (కా.పు - పుట-81-87). జ్వరాసురుని చంపినందువలన, హయగ్రీవుడు జ్వరపీడితుడైనాడు. సమీపములోనున్న సరస్సులో స్నానము చేసినాడు. ఈ సరస్సును

"అపునర్భవము" అని పిలుతురు. దీనిలో స్నానము చేసిన వారికి తిరిగి జన్మ యుండదు (పుట - 74).

విశ్వనాథాలయమునన్న బ్రహ్మపుత్రానదీ తీరములో వృద్ధ గంగా జలములలో విష్ణువు, హయగ్రీవ రాక్షసుని వధించినాడని ఈ కాలికా పురాణములోనే యున్నది. జగత్పతి యగు విష్ణువు హయగ్రీవ రాక్షసుని చంపి మణికూట పర్వతముపై స్థిరనివాసము నేర్పాటు చేసికొనినాడు. (కా.పు- 83-24) అని యున్నది. ఇక్కడ ప్రపంచమునకు ప్రభువు అను నర్థము నిచ్చు జగత్పతి శబ్దమే విష్ణువునకు పర్యాయ పదముగా నున్నది, హయగ్రీవ శబ్దము గాని, హయశీర్ష శబ్దముగాని లేదు. అయినను హయగ్రీవ రాక్షసుని చంపినవాడు- విష్ణుహయగ్రీవుడే అనుటకు ఈ క్రింది ఆధార మున్నది. అస్సాములో "హజో" అను ప్రదేశములో నున్న మణికూట పర్వతము పైన హయగ్రీవ మాధవుడను ప్రసిద్ధి గల దేవుడున్నాడు. పైని ఉదాహృతమైన జగత్పతిని వర్ణించు శ్లోకము తరువాత నున్న శ్లోకములో ఈ మణికూట ప్రసంశ యున్నది. అచట హయగ్రీవ మంత్రముతో గరుడ ధ్వజమును పూజింతురు. కాగా హయగ్రీవ రాక్షస వధ కొత్తది కాకున్నను, జ్వరాసురవధ హయగ్రీవకథలో క్రొత్తగా చోటుచేసుకొన్నది. పై ఆధారము ననుసరించి, జ్వరాసుర హర్తయైన జగత్పతి గూడ విష్ణువే యగును.

మొత్తము మీద హయశీర్ష కథ మూడు విధములుగా విస్తరించినది. 1) పౌరాణికుల కల్పనాశక్తి వలన, వేదములలోని ప్రవర్గ్య వృత్తాంతమే, కొద్ది మార్పులతో తరువాత కాలమున గూడ వ్యాప్తిలోనికి వచ్చినది. ఒక గాథలోని మూల వస్తువు చేర్పులు, మార్పులు, లోపములతో కాలక్రమమున మార్పు నొందును అనుటకు ఇది ఉదాహరణము. 2) హయగ్రీవుడు జ్ఞానప్రదాత అను భావము అందరి మనస్సులలో నాటుకొని యున్నందువలన, తరువాత కాలములో మహాభారతములోని కథయే ఎక్కువ ప్రచారములోనికి వచ్చినది. హయగ్రీవుడు వేదోద్ధారకుడు అను కథాబీజము మహాభారతములో నున్నది. దీనికిని వైదిక ప్రవర్గ్య కథకును ఏమాత్రము సంబంధములేదు. 3) కాలికా పురాణములోని జ్వరాసుర సంహార వృత్తాంతము స్వతంత్రమైనదియే. ఇచట జ్వరాసుర సంహారమునకే, విష్ణువు హయశీర్షుడుగా అవతరించినాడు.

పై మూడు విధములైన కథలు, ప్రత్యేక లక్షణములతో, ప్రత్యేక ప్రయోజనములతో విస్తృతమైనది. ఒకే పౌరాణిక దేవతను గురించిన గాథ

త్రిముఖముగా వికసించినదని చెప్పవచ్చును. వాని వాని ప్రత్యేక లక్షణములతో వేనికవి స్వతంత్రముగనే యున్నను, పరస్పరము సునిష్టముగా ప్రభావితము లైనవి. ఒకదానిపై మరియొకదాని ముద్ర కనబడును. పౌరాణికతకు సంబంధించినంత వరకు మహాభారతములోని హయగ్రీవ గాథ పురాతన మని స్పష్టముగా తెలిసికొనగలము. తరువాత గ్రంథములలో, ఈ కథలో కనపడు శాపములు, వరములు, ఆయా ప్రత్యేక దేవతాభిమానమున్నవారు కల్పించినారు. వారి వారి దేవతల మహిమలను చాటుటకు అవి వెలసినవి. కాళికా పురాణములో, హయగ్రీవుడు, జ్వరాసురుని చంపినాడను కథ, ఉత్తర భారతములో అస్సాం ప్రాంతమునకు పరిమితమైనది. దానిని కూడ పై కథలలో తరువాత చేర్చినారు. వాస్తవమునకు, హయగ్రీవరాక్షస కథకు, జ్వరాసుర సంహార కథకు, ఏమీ సంబంధము లేదు. అయినా, కాళికా పురాణము, ఆ రెండు కథలకు సంబంధము ఉన్నదా లేదా అని విచారింపకయే రెంటిని ఒకచోట చేర్చినది.

ఈ పురాణ రచయితలు హయగ్రీవ- జ్వరాసుర రాక్షస సంహారములను రెంటిని ఒకే దేవత, ఒకే అవతారములో, భిన్న భిన్న సందర్భములలో నిర్వర్తించి నాడని భావించి యుందురు.

పౌరాణిక భూగోళము - హయగ్రీవ ఆవిర్భావము, హయగ్రీవ ఆరాధనము

పురాణములు వర్ణించిన భూగోళము ననుసరించి ఏ ప్రాంతములలో, ఏ ప్రదేశములలో హయగ్రీవుడు వెలసినాడను విషయమును, మహాభారతా ధారముగా ఇపుడు పరిశీలన చేయుదుము. మధుకైటభులు తామపహ రించిన వేదములను పాతాళములోనికి తీసికొని పోయినారు. (మ.భా- 12-335). "ఈ విషయము నాధారము చేసికొనియే, హయశీర్షుడు, సువర్ణలోక మును, పర్వదినములలో, వేదమంత్రాధ్యయనముతో నింపును' ' అని నారదుడు చెప్పినాడనుకొనవచ్చును నాగలోకము మధ్యలో పాతాళ లోకమున్నదని అచట వర్ణితమైనది. సృష్టిక్రియ యనునది లేనపుడు, అగాధ జలములలో హయగ్రీవుడావిర్భవించి, వాయవ్య సముద్రములో హవ్యకవ్యము లను గ్రహించునని మహాభారతములో వర్ణించుటకు పై వాక్యములే ఆధారములు వడవాముఖ హయశీర్షుని కథ ననుసరించి, పౌరాణికముగా

మేరు పర్వతము ప్రపంచమునకు కేంద్రస్థానము. వడవాముఖుడు ఋషిగా ఇచటనే తపస్సు చేసినాడు. పురాణ గాథలోని స్థలనిర్దేశము వదిలేసి, ప్రస్తుత జగత్తును మనస్సులో నుంచుకొని చూచినచో, ఉత్తరప్రదేశములోని హిమాలయ ప్రాంతముననున్న బదరీ క్షేత్రమే "మేరువు" అనుకొనవచ్చును. ఇది ఇపుడు గూడ ప్రసిద్ధ క్షేత్రమే. ఈ క్షేత్రమునకు హయగ్రీవ సంబంధమున్నది. "అశ్వశీర్షుడు, నరనారాయణ నివాస స్థానమైన రమణీయ ప్రదేశములో నిత్యములైన వేదములను పఠించుచుండును" అని మహాభారతములో నున్నది.

"పాంచాలజనపదము" అనునది హయగ్రీవ క్షేత్రము అని మహాభారతము, వామన పురాణములలో నున్నది. (కాంపిల్యము- ఇప్పటి కాంపెల్ అను గ్రామము దక్షిణ పాంచాలమునకు రాజధాని. ఇది ఉత్తరప్రదేశ్‌లో ఫరక్కాబాదు జిల్లాలో నున్నది. ఈ ఉత్తరప్రదేశ్‌లోనే "అహిచ్ఛత్రము" అనునది ఉత్తర పాంచాలమునకు రాజధాని). ఈనాటి "కానూజ్" లో నున్న "మహోదయం" అను పట్టణమునకు దగ్గరగా "అశ్వతీర్థము" అను నొక క్షేత్రమున్నదని వామన పురాణము చెప్పుచున్నది. (57-25-27). ఇచ్చట రాక్షస ప్రభువైన ప్రహ్లాదుడు "తురగాననుని" పూజించి పాంచాలదేశమునకు వెళ్ళినాడు" అని అచటనున్నది.

"భద్రాశ్వము" అను ప్రాంతములో హయశీర్ష రూప విష్ణువు ఆరాధింపబడుచున్నాడు. అని అనేక పురాణములలో నున్నది. అది చతుర్ద్వీప వసుమతి (దాని చుట్టును నాలుగు ద్వీపము లున్నవి అని భావము). అది పద్మాకారములో నుండును. మేరుపర్వతం దానికి "కర్ణిక" (బొడ్డు), నాలుగు ద్వీపములును నాలుగు దళములు.

1) ఉత్తర దిక్కులో - ఉత్తర కురుద్వీపము

2) దక్షిణములో - జంబూద్వీపము (భారతదేశము)

3) తూర్పులో భద్రాశ్వము

4) పడమటి దిశలో కేతుమాల ద్వీపము

"సప్తద్వీపావసుమతీ" అను వాక్యము గూడ మరియొకటి యున్నది. దీని ననుసరించి జంబూద్వీపము ఏడు ద్వీపములుగా విభక్తమైనది. ఈ ఏడు ద్వీపములలో కూడ భద్రాశ్వకేతు మాల ద్వీపములున్నవి. వాయు పురాణం (అధ్యాయం-33-34), మత్స్యపురాణం (అధ్యాయం-130),

మార్కండేయ (అధ్యాయం-54) పురాణముల ననుసరించి, ప్రియవ్రతుడను జంబూద్వీపపు రాజు, తన రాజ్యమును కొడుకులకు పంచిపెట్టినాడు. వీరికి పంచి యిచ్చిన వానిలో గూడ భద్రాశ్వము (మాల్యవద్వర్షము) కేతుమాలము (గంధమాదనవర్షము) అనునవి యున్నవి. భౌగోళికముగా "భద్రాశ్వ ప్రాంతము"నకు సంబంధించిన విషయమును సేకరించినాము. ఇక హయగ్రీవ సంబంధమున్న ప్రత్యేక స్థలములను గురించి విచారింతము. విష్ణువు భద్రాశ్వములో హయశీర్షుడుగను, కేతుమాలములో వరాహ రూపుడుగను, భారత వర్షములో కూర్మరూపుడుగను, కురుద్వీపములో మత్స్యరూపుడుగను, అర్చింపబడుచున్నా డనియు, విశ్వరూపముతో సర్వత్ర భాసించుచున్నాడనియు - విష్ణు పురాణములో నున్నది. మార్కండేయ పురాణములో గూడ ఈ విధముగా వివిధ విష్ణు రూపములు పూజింపబడు చున్నవి. క్షేత్రముల వర్ణన యున్నది (అధ్యాయ-54-31). ఈ పురాణము లోనే "భద్రాశ్వములో నున్న జనార్దన ప్రభువునకు అశ్వమునకు వలె, అశ్వశీర్షము, నాలుగు చేతులున్నవి. మూడు నేత్రము లున్నవి" అని యున్నది. మూడు నేత్రములుండుట అనునది ఇచట విశేషము. మిగిలిన అంశములలో భద్రాశ్వములోనున్న హయశీర్షుని లక్షణములు, ఈ సందర్భములో గూడ సరిపోవును.

"విష్ణువు యొక్క అవతారమైన కూర్మము భారత ద్వీపమునకు అధిదైవతము" అని స్కాంద పురాణములోనున్నది. ఇతర దేవతలు ఇతర ద్వీపములకు అధిదైవతములు. ఉదాహరణకు భద్రాశ్వములో అశ్వశీర్షుడు, కేతుమాలలో వరాహుడు, ఉత్తర దిశలో మత్స్యము" (ఉత్తర కురు అయి ఉండవచ్చును).

విష్ణుపురాణము :- మహోదయమునందే కాక (కనౌజ్‌లో) కృష్ణానదీ తీరమున గూడ హయగ్రీవార్చన జరుగుచున్నది (అధ్యాయము-16-55-23-25) అని ఈ పురాణములో నున్నది. భద్రాశ్వము అనునది విష్ణువు కున్న అశ్వము యొక్క పేరేగాని, ఒక స్థలము గాదని యిందులో నున్నది.

ఉత్తర దిక్కు:- కాళికా పురాణము ననుసరించి, ఉత్తర భారతములో మణికూట పర్వతము "హయగ్రీవ క్షేత్రము" (81-75). ఈ పురాణములో 'కామరూప' చరిత్ర యున్నది. (ఇది ఈనాటి అస్సాము దేశము. బెంగాల్‌లో నున్న "కరతోయ" అను 'నది' వరకును ఇది వ్యాపించి యున్నది). అక్కడ పేర్కొన బడిన పర్వతములలో మణికూటము, నీలపర్వతము అనునవి గూడ నున్నవి.

విష్ణుహయగ్రీవుడు, జ్వరాసురుని సంహరించిన తరువాత, మణికూట పర్వతముపై విశ్రమించినాడని ఇదివరకే తెలిసికొనినాము (కాళికా పురాణం-83-24). నీలపర్వతముపైన అతి ప్రసిద్ధమైన "కామ" పీఠమున్నది. ఈ పర్వతము ఇప్పటి "గౌహతి" కి సమీపముననున్నది. "లౌహిత్య" అను 'నది' భారత వర్షములో నున్న మణికూటము, గంధమాదనముల మధ్య ప్రవహించును. కాళికా పురాణము ననుసరించి, హయగ్రీవ రూప విష్ణువు జ్వరాసురునేకాక హయగ్రీవ రాక్షసుని కూడ సంహరించినాడని ఇదివరకే తెలిసికొనినాము. ఈ రెండు రాక్షస సంహారములు మణికూటమునందే జరిగినవి. ఈ అంశము అస్సాములో గౌహతీ సమీపమున ఈనాటి "హాజో 'లోనున్న మణికూటము పైనున్న హయగ్రీవ మాధవుని విగ్రహము యొక్క పురాతనత్వమును సూచించుచున్నది. ఇపుడు ఈనాటికిని అర్చింపబడుచున్న హయగ్రీవ మాధవుడున్న మణికూట పర్వత వివరములను, పవిత్రమైన లౌహిత్యనది ఈ క్షేత్రములో ప్రవహించును అను పురాణ కధనమును, గురించిన వివరములను, మనము తెలిసికొనవలెను. 'లౌహిత్య' అనునది బ్రహ్మపుత్రానదికి నామాంతరమే. కాళికా పురాణము ననుసరించి, ఈ "లౌహిత్య" అనునది ఒక దివ్యమైన మహాతీర్థము (67-41, 42). ప్రాచీన సాహిత్యములోను, శిలాలేఖల లోను బ్రహ్మపుత్రానది "లౌహిత్య" అను పేరుతో పేర్కొనబడినది. ప్రాగ్జ్యోతిష కామరూపదేశ ప్రాంతములో ఆ నది ప్రవహించినట్లు కనబడుచున్నది. దీని వలన "బ్రహ్మపుత్రా" అనునది ఆ నదికి పూర్వమునుండి యున్న పేరు కాదనియు, కాళీపురాణ కాలమునుండి, ఆ పేరు ప్రచారములోనికి వచ్చినదనియు, అందువలననే ఆ పురాణములో లౌహిత్యనదికి అవరనామముగా ఇది ఉదాహృత వైనదనియు భావింపవచ్చును. ఒకప్పుడు ఈ నది లౌహిత్య నదికి తూర్పున ఉన్న మణికూట, గంధమాదన పర్వతముల మధ్యగా ప్రవహించినది. కామరూప, బురాంజిలో ఈ నది ప్రవాహగతి ఈ విధముగా వర్ణితమైనది. ఈనాటి "సరైఘాట్" వంతెనకు, పశ్చిమముగాను, సూయాల్ కచ్ అను దానికి తూర్పుగాను ఉన్న ప్రదేశము నుండి వాయవ్యదిశగా ఈ నది ప్రవహించి, ఈనాటి హాజో మీదుగా వెళ్ళినది. తరువాత పడమటివైపుకు తిరిగి, బరాట్ ఘాటునకు చేరినది. అచట దానిలో "మానస" నది కలిసినది. తరువాత ఈనాటి "మానస" నదిలో నుండి నైరృతి దిశగా ప్రవహించినది. ఆనాడు సూయాల్ కచ్చి, ఈ నదికి దక్షిణదిశలో నున్నది. నరనారాయణుల కాలములోనే, దక్షిణ

సూయాల్ కచ్చి మీదుగా ఈనాటి మానసనదీ ముఖము వరకు ప్రవహించినది. దీనిని ఇప్పటికీ బరేలియా అని పిలుచుచున్నారు. ఇది ఇప్పుడు ఎండిపోయినది. ఒండ్రు పట్టినది. ఇప్పటికిని దీనిని బ్రహ్మపుత్రా అనియే పిలుచుచున్నారు. వేసవి కాలములో, వరదనీరు దీని మీదుగా ప్రవహించును. ఈ వరద నీటితో నిండియున్నందువలన, ఈ ఒండ్రు పట్టిన ప్రదేశమే ఒక మహానదివలె కనబడుచున్నది.

హయగ్రీవు డనుపేరుగల ఒక రాక్షసుడు ఈ కామరూప దేశమునకు సంబంధించిన వాడే అని నిర్దేశింపవచ్చును. కాళికా పురాణములో, ఆ హయగ్రీవు డెవరు? అను విషయము స్పష్టముగా చెప్పలేదు. మహాభారతము, హరివంశములలో నున్న నరకాసుర కథ ననుసరించి, ఈ హయగ్రీవుడు, నరకాసుర మహాసేనానాయకుడు (మ. భా. 11-83, హరి...11-63). ఈ హయగ్రీవుని సాహాయ్యముతో, నరకుడు, దేవతలను మూడు పర్యాయములు ఓడించినాడు. దేవమాత అయిన "అదితి" యొక్క కుండలములను అపహరింప గలిగినాడు (కా. పు-41-12-15), (కా. పు. 41-53). ఈ పురాణము నందే (41-7, 41-86) నరకాసురుని దుర్గము యొక్క ఉత్తర ద్వారమున, ఈ హయగ్రీవుడు, ద్వార రక్షకుడుగా నియుక్తుడైనాడనియు, అతనిని కృష్ణుడు చంపినాడనియు చెప్పచున్నది. కృష్ణుడే, ఈ ప్రాగ్జ్యోతిష మునందే నరకాసురుని, హయగ్రీవుని కూడ చంపియుండ వచ్చును. హయగ్రీవ మాధవుడని మాధవనామము, చేరి యున్నందువలన, మణికూటము మీద ఈ మాధవుని అర్చనయే జరుగుచున్నది. అన్నందువలన కృష్ణావతార కథకును, ఈ హయగ్రీవ కథకును దగ్గర సంబంధమున్నట్లు భాసించు చున్నది. ఏది ఏమైననూ, అస్సాము ప్రాంతము కొన్ని శతాబ్దముల కాలము హయగ్రీవ క్షేత్రముగా ప్రసిద్ధమైనది అని భావించవచ్చును.

స్కంద పురాణములో పేర్కొనబడిన విష్ణు హయగ్రీవ సంబంధము గల ధర్మారణ్యక్షేత్రమును గురించి ఇంతకుముందే తెలిసికొనినాము. ధర్మారణ్య క్షేత్రములో, వడవాబ్రాహ్మణులు, ఇతర దేవతలతో బాటుగా, విష్ణు హయగ్రీవుని కూడా పూజింతురు అని ఈ పురాణములో నున్నది. ఈ ధర్మారణ్యము అనునది గుజరాతు రాష్ట్రములో "సబర్మతీ" నదీ సమీపమున నున్నది. దీనిని పూర్వము "స్వభ్రమతీ" అనెడివారు. అశ్వశీర్ష విష్ణువు తపస్సు చేసిన ధర్మారణ్యము ఉత్తరప్రదేశములో సీతాపూర్‌జిల్లాలో నున్నదని గూడ అందురు.

ఇచటనే విష్ణువు, తన కృత్రిమమైన అశ్వశిరస్సును వదలివేసి సహజమైన శీర్షమును తిరిగి పొందగలిగినాడు. ఈ సంఘటనము వలననే ఇది మహాక్షేత్రమైనదని ఈ పురాణము చెప్పచున్నది. కొంతమంది పండితులు "ఈ కథను ధర్మారణ్య ప్రాముఖ్యమును ప్రకటించు అభిప్రాయముతో "మోఢా' ' బ్రాహ్మణులు కల్పించినారు" అనుచున్నారు. అయిననూ, ఈ ప్రాంతపు ప్రజలపై హయగ్రీవ ప్రభావమున్నదని ఈ కథనుండి తెలిసికొనగలము. వారు స్వార్థముతో ఈ కథను కల్పించియుందురు. ఏమైననూ, పౌరాణిక భూగోళమును అనుసరించి హయగ్రీవ దైవతభక్తి ఒక ప్రత్యేక ప్రాంతములో ఎంతవరకు వ్యాపించినది అను విషయమును ఈ కథ తెలియచేయును.

కాశ్మీరులో "నీలమత" పురాణము అనునది వెలిసినది. దీనిలో హయగ్రీవావతార ప్రసంగము ఉన్నది. హయశీర్షమను క్షేత్రము ఈ పురాణములో ఉదాహృతమైనది (55-83-95). కాశ్యపుడను మహర్షి దర్శించిన 68 క్షేత్రములలోనిది యొకటిగా పరిగణితమైనది. ఈ పురాణము ననుసరించి (55:96B, 101) తన తీర్థయాత్రలో ఆయన 'కనఖలమును' చేరినాడు. అపుడు నీలుడు "నీవిది వరకే, తూర్పున, పశ్చిమమున, దక్షిమమున ఉన్న తీర్థములను సేవించినావు. కనుక, ఇప్పడు ఉత్తర దిశనున్న మద్ర, హిమవతీ క్షేత్రములను సేవింపుము" అని ఆదేశించినాడు. నీలుడు నిర్దేశించిన స్థలపట్టికలో నున్న ప్రదేశములు చాలా వరకు ఉత్తర భారతము లోను మధ్యభారతములోను ఉన్నవి. నీలుడు పేర్కొనిన ప్రదేశములు కనఖలమునకు తూర్పున, పశ్చిమమున, దక్షిణమున నున్నట్లు మనము గ్రహించవచ్చును. హయశీర్షము అను క్షేత్రము హయముఖము ఒకటియే కావచ్చును. ఈ హయ ముఖము, అలహాబాదునకు వాయవ్యదిశలో 104 మైళ్ళదూరమున నున్న "దండిఖేర" యే అని కన్నింగ్‌హాం ప్రభృతులు గుర్తించినారు. ఈ యాత్రాకేంద్రము "హయశీర్షావతార" సంబంధి అయి యుండవచ్చును. ఆ స్థలములలో హయగ్రీవార్చన కొరకే, ఆ దేవాలయము నిర్మితమై యుండవచ్చును; లేదా, హయగ్రీవ సంబంధమైన వేరొక కథతో ఈ క్షేత్రమునకు సంబంధముండి యుండవచ్చును. ఈ నీలమత పురాణము, ఈ హయశీర్ష క్షేత్రమును పేర్కొనుటయే గాదు, విష్ణువు యొక్క అవతారము లన్నిటిలోను, ఇది ఈ హయశీర్షావతారమునకు, ప్రముఖ స్థానము ఇచ్చినది. దీనివలన ఆ ప్రాంతములో హయగ్రీవావతార ప్రచారము బాగుగానున్నది అని తెలిసికొనగలము.

పురాణములలో విష్ణువుయొక్క అవతారములలో హయగ్రీవుడు

ప్రాచీన సంప్రదాయములో విష్ణువు యొక్క అవతారములు అనేక విధములుగా వర్ణితములైనవి. చివరకు ప్రధానముగా పది అవతారము లున్నవి అని ఒక స్థిర భావన కలిగినది. ఈ దశావతారములలో హయ గ్రీవునకు స్థానము లేకున్నను, విష్ణువు అవతారములలో, హయగ్రీవునకు పురాణములు ప్రముఖ స్థానము నిచ్చినవి.

విష్ణుపురాణము (5-17-11) :- ఇచట హయశీర్షుడు విష్ణు అవతారమే అని యున్నది. "మత్స్య, కూర్మ, వరాహ, అశ్వ, సింహాది రూపములతో జగత్తును రక్షించిన అనాదియైన ఆ భగవానుడు, నాతో ఈనాడు మాట్లాడును". ఇచటి హయశీర్ష పదము హయగ్రీవ వాచికము అని వ్యాఖ్యానములో నున్నది.

మత్స్యపురాణము (అధ్యాయము-53) :- అవతారములలో మొదటిగా ఎంచబడిన మత్స్యావతారము కంటె, పూర్వమైనది ఈ హయగ్రీవావతారము అని ఇచట నున్నది. మహాప్రళయములో ప్రపంచము భస్మమైపోగా, అశ్వరూప ములో విష్ణువు, వేదములను, వేదాంగములను సమీకరించి నాడు అని యిచట ఉన్నది. ఒక మహాప్రళయము తరువాత, ఒక కల్పము యొక్క ఆదిలో, ఇది జరిగి యుండవచ్చును.

వామన పురాణము :- వామనావతారము విష్ణువు యొక్క మూడవ అవతారమని ఇచట వర్ణితమైనది. తరువాత వేరొక అవతార ప్రశంస ఇచ్చట లేదు. అసలు "అవతారము" అను మాటయే అరుదుగా నున్నది. అవతారము అను పదమునకు బదులుగా ఆవిర్భావము అను పదము ఉపయుక్తమైనది.

గరుడ పురాణము (అధ్యాయము-20) :- ఇందులో "మత్స్య, త్రివిక్రమ, వామన, నారసింహ, రామ, వరాహ, నారాయణ, కపిల, దత్త, హయగ్రీవ, మకరధ్వజ, నారద, కూర్మ, ధన్వంతరి, శేష, యజ్ఞ, వ్యాస, బుద్ధ, కల్కి" అను పేర్లు గల విష్ణుమూర్తులు ఉదాహృతములైనవి. పాషండుల నుండి, కలిదోషముల నుండి, ప్రజలను కాపాడి, రక్షించుటకు చివరి రెండు మూర్తులను ఆవిర్భ వించును అని యున్నది. పై గ్రంథమునకు అవతార సంఖ్యానిర్ణయము తాత్పర్యముగాదు. విష్ణువుయొక్క వివిధ ప్రతిమాస్వరూపములను నిర్దేశించు టకు ఆ గ్రంథము పుట్టినది.

భాగవత పురాణము (11-7-111) :- ఇందులో నిట్లున్నది. "బ్రహ్మసత్రములో, హయశీర్షుడు యజ్ఞపురుషుడు" అతడు సువర్ణ ఛాయ గలవాడు; మంత్ర

యజ్ఞ పరి...ర్ణుం, దేవతాత్మ. ఆయన గాలిని పీల్చునపుడు నాసికల నుండి మధుర శబ్దము లావిర్భవించినవి. బ్రహ్మముఖము నుండి జారి ప్రళయ జలములలో పడిపోయిన వేదములను ఉద్ధరించి పైకి తీసినాడు. ఇచట భాగవత వ్యాఖ్యాత అయిన శ్రీధరుడు, హయశీర్ష పదము హయగ్రీవ వాచకము అని వ్యాఖ్యానించినాడు. ఈ భాగము, ఈ పురాణము లోని ఇతర భాగములలోని ప్రసంగములు (7-9-37; 11-4-17, 5-18, 1-6) భాగవత కాలము నాటికి భారతీయ పురాణ వాఙ్మయములో హయగ్రీవుడు, విష్ణువు యొక్క అవతారమే అను భావన క్రమముగా వికసించి, చివరకు స్థిరపడినది అని సూచించుచున్నవి. శ్రీధరస్వామి కాలము నాటికి భారతీయ, పురాణ వాఙ్మయములో హయగ్రీవ కథకు ప్రాధాన్యము వచ్చినది. హయగ్రీవ పూజావిధానము గూడ వికసించినది. 14వ శతాబ్దమునకు సంబంధించిన శ్రీధరస్వామి భాగవత ప్రథమ శ్లోకమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయుచు, హయగ్రీవ కథా వర్ణనము, భాగవత గ్రంథ లక్షణములలో నొకటి యని స్పష్టముగా చెప్పినాడు. తన వచనమునకు ప్రమాణముగా నింకొక పురాణ శ్లోకమును ఉదహరించినాడు. ఆ పురాణము పేరును చెప్పలేదు.

ఆరాధనా వైశిష్ట్యం :

హయగ్రీవారాధన వలన లాభమును పొందిన పురాణ పురుషులు

మహాభారతములో గాలవుడు :

మహాభారతములోను (5-118), ఇతర గ్రంథములలో గూడ, హయగ్రీవ మహాత్మ్యమును, ఏదియో యొక విధముగా హయగ్రీవాను గ్రహమును పొందిన కొందరు వ్యక్తుల వృత్తాంతములును వారు పొందిన ఫలితములను వివరించు కథలున్నవి.

ఎవరు హయగ్రీవ కథలను వినినను, వానిని ధారణ చేసినను, వారి చదువులు, విజ్ఞాన పూర్వకయత్నములు ఎప్పడును వ్యర్థములు కావు. పాంచాల దేశములో నివసించిన గాలవుడను బ్రాహ్మణుడు, శివప్రేరణము వలన, హయగ్రీవుని ఉపాసించినాడు (పూజించినాడు). వేదక్రమ పాఠమును స్వాధీనము చేసికొనినాడు అని మహాభారతములో నున్నది. ఈ గాలవుడు సర్వప్రథమ క్రమపాఠియనియు, సుస్వరోచ్చారణ నియమములను, సంధి సూత్రములను తెలుపు "శిక్ష" అను వేదాంగమునకు కర్త యనియు వేరొక సందర్భములో నున్నది.

బ్రహ్మాండ పురాణము - అగస్త్యుడు :-

బ్రహ్మాండ పురాణములో హయగ్రీవ జననమును గాని, మహాత్మ్యమును గాని వర్ణించు కథలు లేవు. అయినను, అందులో హయగ్రీవుడు అగస్త్య మహర్షికి, లలితా రహస్యమును, లలితా మంత్రన్యాస, హోమ, పూజా, పురశ్చరణ విధానములను, లలితా సహస్రనామమును ఉపదేశించినాడు అని యున్నది. ఆయన అగస్త్యుని యెదుట నాలుగు భుజములతో ప్రత్యక్షమైనాడు. (అధ్యాయం-5-5-9).

ఈ అధ్యాయములో హయగ్రీవాగస్త్య సంవాదమున్నది. ఇందులో మనము గమనింపవలసిన విషయములు రెండున్నవి.

1) హయగ్రీవుడు :- మాతృస్వరూపిణియైన లలితాదేవి యొక్క మాహాత్మ్యమును ఉగ్గడించును. ఈ సన్నివేశము, దేవీభాగవతములో నున్న ఒక కథాసన్నివేశమును పోలి యున్నది. ఆ కథను అనుసరించి, తామసీ శక్తిరూపమున దేవి ప్రధాన పాత్రను నిర్వర్తించినది. దేవి నుండియే లలితా విద్యారహస్యమును హయగ్రీవుడు పొందినట్లు ఇచ్చటనున్నది. ఈ గాథ, హయగ్రీవునకు గూడ "దేవి" ఆరాధ్య దైవమే అని సూచించును. ఆయా ప్రత్యేక దేవతాభిమానమును ప్రదర్శించు పురాణములకు ఇది విశిష్ట లక్షణము.

2) అగస్త్యుడు :- ఇతడు సర్వవిద్యాపారంగతుడు. బ్రహ్మవిదుడు. దక్షిణ భారత దేశమునకు, మొదటిసారిగా ఆర్యులను తీసికొని వచ్చినాడు. ఇటువంటి మహర్షి గూడ హయగ్రీవుని ప్రార్థించి, ప్రత్యక్షము చేసికొని, మేలును పొందినాడు.

ఈ సంభాషణలో మొదట అగస్త్యుడు హయగ్రీవుని "అశ్వానన!, మహాబుద్ధే, సర్వశాస్త్ర విశారద!" అని సంబోధించును. ఈ సంబోధనలు హయగ్రీవుడు సర్వవిద్యలకును జ్ఞానమునకును అధిపతి అని సూచించు చున్నవి. ఈ అభిప్రాయమును మనసులో నుంచుకొనియే బ్రహ్మాండ పురాణకర్త, హయగ్రీవముఖమున లలితా మాహాత్మ్యమును చెప్పించినాడని భావింపవచ్చును. అగస్త్యుడు అడిగినాడు - "పూర్వము మీరు నాకు మాతృ స్వరూపిణియైన దేవి యొక్క ప్రాదుర్భావము, పట్టాభిషేకము, భండాసుర వధలను గురించి విస్తారముగా చెప్పినారు. శ్రీచక్ర మహాత్మ్యము, పంచాక్షరీ మహిమ, న్యాసములు, హోమములు, పూజలు, పురశ్చరణములను గురించి ఉపదేశించినారు. మంత్రిణీ, దండినీ, సహస్ర నామములను గూడ చెప్పినారు.

లలితా సహస్రనామములను మాత్రము చెప్పలేదు. మీరు మరచిపోయినారా? జ్ఞాపకమున్నను ఉపేక్షించినారా? నేను ఆ నామశ్రవణమునకు అర్హుడను కానా? నాకు సంశయము కలిగినది. ఎందువలన తాము నాకు చెప్పలేదు?' ' అపుడు హయగ్రీవుడు "అగస్త్యా! లలితా సహస్రము అతి రహస్యమైనది. అందువలన నేను దానిని నీకు చెప్పలేదు". ఈ ప్రశ్న అడిగిన తరువాత, అగస్త్యుడు అర్హుడే అని తలచి, సహస్రనామములను హయగ్రీవుడు ఉపదేశించినాడు. అతి రహస్య మంత్రములను గురువు తన శిష్యులకు గూడ ఉపదేశింపరాదు అని సంప్రదాయమున్నది. కేవలము పవిత్రుడైన ఉపాసకునికే దీక్ష నివ్వవలెను. లలితా సహస్రనామావిర్భావమును గురించిన కథను గూడ హయగ్రీవుడు చెప్పినాడు. లలితాదేవి తన భక్తులను అనుగ్రహింపనెంచి, వాగ్దేవీ, వశినీ ప్రభృతులను పిలిచినది. "శ్రద్ధగా వినుడు. నా అనుగ్రహము వలన మీకు వాగ్విభూతి (వాక్‌శక్తి) వచ్చినది. మిమ్ములను, నా భక్తులకు ఆ వాక్సంపద నిచ్చుటకు, నియోగించుచున్నాను. మీకు శ్రీచక్ర రహస్యము తెలియును. నా నామములను పారాయణ చేయుచుందురు. అందుచే మీరు నా స్తోత్రమును రచించుడు. నాకు అంకితము చేయుడు. ఆ స్తోత్రముతో నా భక్తులు నన్ను స్తుతించుచో నా అనుగ్రహము శీఘ్రము కలుగును." ఈ ఆజ్ఞ ననుసరించి, రహస్యములు దివ్యములు నైన నామములతో సాటిలేని స్తోత్రమును రచించినారు. దానికి "రహస్యనామ స్తోత్రము' ' అని ప్రసిద్ధి వచ్చినది. తరువాత, ఒకనాడు లలితాదేవి సింహాసనముపై కూర్చొని, తనను సేవించుటకు అందరకూ అవకాశము నిచ్చినది. అపుడు అందరు దేవతలు, వారి భార్యలు, మంత్రిణీ, దండినీ మొదలైన శక్తులు, దివ్య సమూహములు, మానవౌఘములు, సిద్ధులు అక్కడ నున్నారు. దేవ్యాజ్ఞను తీసికొని వశినీ వాగ్దేవీ ప్రభృతులు, తాము రచించిన లలితా సహస్రనామములను పఠించినారు. దేవి సంతోషించి ఇట్లు పలికినది. నన్ను సంతోషపెట్టుటకు మీరీ స్తోత్రమును ఎల్లప్పుడు కీర్తింపుడు. నా భక్తులలో దీనిని ప్రచారము చేయుడు. ఈ సన్నివేశము యొక్క ప్రాముఖ్యమును చాటి, ఆధ్యాత్మికమైన ఉత్తేజమును కలుగచేయుటకు, లలితారాధనా విశిష్టతను సూచించుటకును పై కథను హయగ్రీవుడు తిరిగి చెప్పినాడు. ఈ సంభాషణము బ్రహ్మాండ పురాణము, ఉత్తర ఖండములో లలితా సహస్రనామ పూర్వభాగము అను శీర్షికతో నున్నది.

ద్వితీయాధ్యాయము సమాప్తము

తృతీయాధ్యాయము

౩. హయగ్రీవ విష్ణువు - ఆగమములు - తంత్రములు

పురాణ వాఙ్మయములో హయగ్రీవ విష్ణువునకు ఒక స్థిరమైన స్థాన మేర్పడినది. అందువలన, ఆ దైవత ప్రతిమా నిర్మాణమునకు, పూజా విధానమునకు అవసరమైన సూచనల నీయవలసిన బాధ్యత, ఆగమముల పైన తంత్రముల పైన పడినది. ప్రతిమా రూపమున దేవతార్చనమే ఆగమ ముఖ్య విషయము. కొన్ని శతాబ్దములు గడచిన తరువాత, ఆగమములు శైవ, వైష్ణవ, శాక్త నామములతో మూడు శాఖలుగా విస్తరిల్లినవి. వానిలో క్రమముగా శివ, విష్ణు శక్తులు ప్రధానములైనవి. వైష్ణవాగమములు తిరిగి వైఖానసము, పాంచరాత్రము అను పేర్లతో రెండు విధములైనవి. హయగ్రీవ విష్ణువునకు వైష్ణవాగమములలో సముచిత స్థానము లభించినది. వైఖానస, పాంచరాత్రాగమములు రెంటిలోను విశిష్టాద్వైత తత్త్వ సంబంధమైన, దైవత విజ్ఞానము ప్రధాన విషయముగా నున్నది. అందువలన, వైష్ణవ చరిత్రలో, వైఖానస పాంచరాత్రాగమములకు విశిష్టమైన అగ్రస్థానము లభించినది. ఈ రెండునూ అర్చావతారమునకు ప్రాధాన్యము నిచ్చునవియే. అందుచే ఈ రెంటిలోనూ, ఆయా దేవతా పూజాక్రతు విషయములు, ఆధ్యాత్మిక తత్త్వము, మహిమాతిశయము అను అంశములు ఉన్నవి. 'పూజ' అనునది విగ్రహము నకే పరిమితము కాదు. ఆగమములలోని తాంత్రిక భాగము, ఆయా దేవతలకు సంబంధించిన మంత్ర, యంత్రములను గురించియు, సాలగ్రామాది శిలలను గురించి గూడ వివరించును. ఒక దేవతకు ఒక రూపము, నిశ్చితమైన తరువాత, ఆ దేవతా పూజావిధానము గూడ అవసరమైనది. ఆగమములు, తంత్రములు ఈ పూజాక్రమమును అర్చకునకు తెలియచేయుచున్నవి.

హయగ్రీవుడు - వైఖానసాగమము :-

వైఖానస సాహిత్యములో మరీచి మహర్షి రచించిన "విమానార్చన కల్పము" లోను, కశ్యప రచితమైన "జ్ఞానకాండము" లోను (మ.వి. 20 అధ్యా జ్ఞా.కాం. 37 అధ్యా) విష్ణు రూప హయగ్రీవ ప్రసంగమున్నది. కౌతుక విగ్రహ స్థానములో, ఆవరణ దేవతలను గురించి వివరించు సందర్భములో

"హయాత్మకుడు" అను దేవతను, మరీచి ప్రస్తుతించును. ఇచటనున్న వర్ణన ననుసరించి హయాత్మకుడను దేవుడు శ్వేతచ్ఛాయగలవాడు. పసుపు పచ్చని వస్త్రములను ధరించును. నీలా, విశ్వా అను ఇరువురు దేవేరులతో నుండును. "హయాత్మకం, దేవేశం, సర్వానందం, సనాతనం" అని స్తుతింపబడినాడు.

కశ్యప జ్ఞానకాండలో గూడ "హయముఖ విష్ణువునకు" "హయాత్మక' ' అను పదము విశేషణముగా ప్రయుక్తమైనది. నిత్యార్చనా విధానమును వివరించు ప్రకరణములో, పుష్ప పూజ్యులగు వివిధ విష్ణురూపములు పేర్కొన బడినవి. అచట, ఈ విధముగా నున్నది. అర్చకుడు, తూర్పు దిశ మొదలుకొని, ప్రదక్షిణక్రమముగా, నాల్గు దిశలలోను పుష్పములతో "సుభద్ర, హయాత్మక, వామదేవ, పుణ్యదేవులను పూజింపవలెను".

శ్రీ వైఖానస సంప్రదాయములో, "పారమాత్మకోపనిషత్తు" అతి ప్రముఖ మైనది. దీనికి శ్రీనివాస దీక్షితుడు అను సుప్రసిద్ధ వ్యాఖ్యాత విద్వాంసుడు అతి విశిష్టమైన భాష్యమును వ్రాసినాడు. ఇచట నీ వాక్యగ్రంథమున్నది.

"సారస్వతోవా ఏషదేవోZయం నవాహయః,

పారమాత్మికః । యో భయో వా

సర్వం సంధుషే స్వాహో"

ఇచట హయముఖ విష్ణు ప్రస్తుతి యున్నది. ఇచట విష్ణువు హయగ్రీవ రూపముతో పూజింపబడుచున్నాడు - అని శ్రీనివాస దీక్షితులు అనినారు. ఈ హయగ్రీవుడు సర్వసాధారణమైన అశ్వముగాదు. అయినను సర్వ విద్యాశాఖామూలస్థానము. "సారస్వత" అను పదము సముద్ర రూపమున నున్న పరమాత్మను బోధించును. ఇపుడు మనమిదివరకే పరామర్శించిన సాయన భాష్యవాక్యము మన స్మృతికి తగులును".

వ్యూహార్చావతార క్రమములో హయగ్రీవుడు :

పరమాత్మ పర, వ్యూహ, విభవ, అంతర్యామి, అర్చా రూపములలో అయిదు విధములుగా నావిర్భవించును - అని పాంచరాత్రాగమము ప్రతిపాదన చేయును. మనసునకు, ఇంద్రియములకు గోచరుడుకాని పరమాత్మ చైతన్య మూర్తిగా, ప్రేమరస మయుడుగా మానవుల కందుబాటులో నుండును' ' అని ప్రబోధించుటయే ఈ పంచవిధ రూపకల్పనకు పరమ తాత్పర్యము. "పర" అనునది భగవానుని ప్రథమ రూపము. ఇదియే ధ్యానగోచరమగు పురుషోత్తమ రూపము, పరంజ్యోతిరూపము అని యనుచున్నారు. వ్యూహ

వాసుదేవుడు, పరవాసుదేవుని నుండి ఆవిర్భవించినాడు. లక్ష్మీనారాయణులలో (వాసుదేవునిలో) కళ్యాణ గుణములు కనబడుటతో వ్యూహ విధానము ప్రారంభమగుచున్నది. ఈ వ్యూహావతారములో షడ్గుణ విశిష్టుడైన వాసుదేవుడు మొదటివాడు (మొదటి వ్యూహము). ఈ వ్యూహము నుండి సంకర్షణుడు ఆవిర్భవించినాడు. ఈయనలో "జ్ఞాన, బలములు" మాత్రమే ఆవిర్భవించును. ఈ సంకర్షణుని నుండి, ఐశ్వర్య, వీర్యగుణములు గల, ప్రద్యుమ్నుడవతరించును. ఇతని నుండి, శక్తి, తేజస్సులు గల అనిరుద్ధుడుదయించును.

లక్ష్మీతంత్రము ననుసరించి (2; 27-3-5) ఈ వ్యూహములన్నియూ లక్ష్మీనుండి ఆవిర్భవించును. ఇవి వాసుదేవుని నుండియే ఆవిర్భవించునని విహగేంద్ర తంత్రములో నున్నది.

'విభవము' అనునది తరువాతి ఆవిర్భావము. దీనినే అవతారము అనుచున్నారు. పాంచరాత్ర ప్రతిపాదితమైన వ్యూహ విభవావిర్భావ సంబంధమునకును, పౌరాణికావతారమునకును భేదమున్నది. పాంచరాత్రాగమము ప్రకారము పరమాత్మ యొక్కడే మనోవాక్కుల కందనివాడు. ఆయనకు, ప్రపంచముతో సాక్షాత్ సంబంధము లేదు. అందువలన కొన్ని పాంచరాత్ర గ్రంథములు అవతారములు అనునవి "అనిరుద్ధుని" నుండి ఆవిర్భవించును అనుచున్నవి. వాసుదేవుని నుండి పుట్టుచున్నవని మరికొన్ని చెప్పుచున్నవి. ఇతరములు ఇతర వ్యూహముల నుండి ఆవిర్భవించుచున్నవి. పురాణములలో వర్ణితమైనట్లు పరమాత్మ ఈ భౌతిక ప్రపంచములోనికి అవతరింపడు. పరమాత్మ అతిభౌతికము, అచలము అయిన తన రూపమును వదలి, పరిమితములైన రూపములతో సాక్షాత్తుగా ఆయా అవతారములను గ్రహించును అను విషయమును పాంచరాత్రములు అంగీకరించవు. అందువలన పురాణ దృష్టికి భిన్నముగా "వ్యూహముల నుండి విభవావతారములు మాత్రమే ఆవిర్భవించును" అని పాంచరాత్రాగమము బోధించుచున్నది.

హయముఖ విష్ణువు అవతారమును పాంచరాత్ర వ్యూహ ప్రణాళిక ననుసరించియూ సమన్వయము చేయవచ్చును. కొన్ని పాంచరాత్రాగమ గ్రంథములు, సంకర్షణ వ్యూహమునుండి హయగ్రీవు డావిర్భవించినాడని వర్ణించినవి. మహాభారతము అనిరుద్ధుని నుండియే హయగ్రీవుడు అవతరించినాడని చెప్పినది.

విశ్వామిత్ర సంహితలో హయగ్రీవుడు సంకర్షుని నుండి ఆవిర్భవించి నాడని యున్నది. అనేక రూపములతో పుట్టిన సంకర్షుని గురించి కశ్యపుడు, విశ్వామిత్రుని అడిగినాడని ఇచట నున్నది.

శ్రీ విష్ణు తిలకము గూడ పై అభిప్రాయమునే సమర్థించుచున్నది. "పురుషాద్యాశ్చ చత్వారోజాతా స్సంకర్షణాత్ అపి, సంకర్షణాత్ హయగ్రీవో జాతః, జ్ఞానమయోహరిః" (అధ్యా-2, పుట 13). జ్ఞానమూర్తియైన హయగ్రీవుడు సంకర్షుని నుండి ఆవిర్భవించినాడని పై శ్లోక వాక్యము చెప్పచున్నది. ఈ సందర్భములో హయగ్రీవ విభవ ఆవిర్భావములు, సంకర్షుణుని జ్ఞానగుణము బాగుగా ప్రదర్శితమైనది.

పాద్మసంహితలో గూడ హయగ్రీవుడు, సంకర్షుణుని నుండియే ఆవిర్భవించినాడని యున్నది. (2-35). జ్ఞాన పాదములో నీక్రింది వాక్యము కనపడుచున్నది.

"సంకర్షణ హయగ్రీవో శంఖోదర నృకేసరీ". మధుకైటభులు అపహరించిన వేదములను తెచ్చిన హయశీర్ష విష్ణువు అనిరుద్ధమూర్తి యని మహాభారతము చెప్పినది. ఈ అనిరుద్ధుడు విష్ణువు వ్యూహమే. శిరస్సులో మాత్రమే మార్పున్నది. విష్ణువు యోగనిద్రలో నున్నట్లు చూచిన మధుకైటభులు, విష్ణువు నెదుర్కొనుటకు ప్రయత్నించినారు. ఈ సందర్భములో, మహాభారతము, విష్ణువును "అనిరుద్ధుడు" అనినది. 'హయగ్రీవుడు' అనలేదు. దీని నాధారముగా చేసికొనియే పి. గజేంద్రగడ్కరు వ్రాసిన "హయగ్రీవ విగ్రహము కొత్త వెలుగు" అను వ్యాసములో "హయగ్రీవుడు-అనిరుద్ధుడు అను వ్యూహము యొక్క ఆవిర్భావమే" అనినారు. బ్రహ్మయొక్క సృష్టి ప్రారంభములోనే హయగ్రీవావతారము వచ్చినది అను వాదమును వీరు అంగీకరించినారు. అయినను, పది అవతారములు, ప్రతి కల్పములోనూ ఆవృత్తములగుచుండును అని ఈయన అభిప్రాయపడినారు. బ్రహ్మ అనేక కల్పములు జీవించును. అందుచే, దశావతారములకు పూర్వమే హయగ్రీవ అవతారము తెలిసినదని వీరి అభిప్రాయము. సర్వసాధారణముగా, దశావతారములలో అయిదవ అవతారము మొదట నావిర్భవించిన దను ఒక విశ్వాసమున్నది. ఏది ఏమైనను, హయగ్రీవుని విషయములో, వ్యూహ విభవావతారములకు గల సంబంధమును నిర్ణయించు విషయములో, మహాభారతాభిప్రాయమునకును పాంచరాత్ర సంహితాభిప్రాయమునకును తేడా యున్నది.

దివ్య భౌమ స్థానములలో - హయగ్రీవుడు

భారతీయ సంప్రదాయములలో అనేక దేవలోకము లున్నవి. వానిలో కొన్ని ఊర్ధ్వలోకములు, మరికొన్ని అధోలోకములు. "భూః, భువః, సువః మహః, జన, తపః, సత్యః అనునవి ఏడును ఊర్ధ్వలోకములు. ఇవిగాక, ఆయా పౌరాణిక దేవతా నామములతో నున్న దేవలోకములు గూడ నున్నవి. విష్ణు పురాణము, భాగవతములలో కనబడు ధృవుని పేరుతో "ధృవలోకము" అనునొక ప్రత్యేక లోకము ఏర్పడినది. అది అన్ని గ్రహముల కంటె పై నుండును. దానిని ధృవతార యందురు. హయగ్రీవ లోకము, భావన తోను అందులో నున్న వాని విషయములోను, శ్రీకృష్ణనివాసస్థానమగు గోలోకమును పోలి యుండును.

సనత్కుమార సంహితలో హయగ్రీవ లోక ప్రసంగము కలదు. హయగ్రీవ లోకము ఉత్తరదిశలో నున్నది. ఈ ఉత్తర దిక్కు, విమాన దేవతగా, లేక ఆసన దేవతగా హయగ్రీవునకు నిర్దిష్టమైనది అను విషయము మనము గుర్తుంచుకొనవలెను. ఈ హయగ్రీవ లోకమునకు సంబంధించిన వివరములు ఈ సంహితలో ఇంకనూ విపులముగా, ఈ క్రింది విధముగా నున్నది. దీని పొడవు, వెడల్పు గూడ 100 యోజనము లుండును. ముత్యము లతో కూర్చబడిన దృఢమైన ప్రాకారములతో విలసిల్లు. నాలుగు సువర్ణ ప్రాసాదములున్నవి. దీనికి చుట్టునూ, ఎనిమిది దిక్కులలో, దీని ఆకారము తోనే యున్న ఎనిమిది దివ్యలోకము లున్నవి. దీనికి పైన పది లోకములు, క్రింది పదిలోకములు ఉన్నవి. మొత్తము మీద, ఈ హయగ్రీవ లోకము చుట్టును, నూరు దేవలోకములున్నవి. లోకాలోకము అనునొక క్రీడా పర్వతమున్నది. దీనిపైన ప్రస్రవణీనది ప్రవహించును. ఈ పర్వతము అశ్వత్థ వృక్షములతో నిండియున్నది. ఈ లోకమునకు వెలుపల "తుంగ గంధి" అను నొక ప్రదేశమున్నది. అది చదునుగా నుండును. పవిత్రమైనది. దీనిపైన కృష్ణ లోహముతో తయారైన అందమైన విమానములు నాలుగున్నవి. దక్షిణమున త్రినేత్రుడు, పశ్చిమమున భీషణుడు, రోచన (రోషణుడు), ఉత్తర దిశలో ప్రమోహుడు విశ్వకుడు అనువారు ద్వారపాలకులుగా నున్నారు. ఆ గోపురముల పేర్లు "నియోని, నివయము, సులయము, ప్రలయము" నాలుగు దిశలలోను, సంధానము, ప్రధానము, సుధానము, ధానము అను ధనురాకారముతో నున్న ద్వారము లున్నవి. దక్షిణపు విమానమునకు దూరముగా సోమలోకము అనునొక దేవలోకమున్నది. అది హయగ్రీవ

లోకమునకు నూరు యోజన ముల దూరము నున్నది. దాని విస్తీర్ణము నూరు యోజనములు.

భూలోకములో హయగ్రీవార్చన

పౌరాణిక భూగోళ శాస్త్రము ననుసరించి ఏ ప్రాంతములలో ఏ విధము లైన విష్ణురూపములు అర్చింపబడుచున్నవను విషయమును తెలిసికొని నాము. భద్రాశ్వము నందు హయగ్రీవుడు ఆరాధింపబడుచున్నాడు. పాంచ రాత్రాగమములో కూడ భద్రాశ్వ ప్రాంత ప్రశంసయున్నది. భద్రాశ్వములో హయశీర్షుడు, హయయోగి అను నామములతో 'హరి' ఆరాధింపబడుచున్నాడు, అని నారద సంహితలో నున్నది. హయగ్రీవునకు ఈ సంహితలో 'హయ యోగి' అను విశేషణము ఉపయోగింపబడినది అను విషయమును మనము గమనింపవలెను.

హయశీర్ష పాంచరాత్ర విశిష్టత

"హయశీర్ష పాంచరాత్రము" అను ఒక గ్రంథమున్నది. ఈ నామము వలన పాంచరాత్ర సాంప్రదాయములో హయశీర్షరూప విష్ణువునకున్న ప్రాముఖ్యమును మనము గుర్తింపగలము. ఇరువదియైదు పాంచరాత్ర గ్రంథములలో హయశీర్ష పాంచరాత్రమునకు అగ్రస్థానము గలదు.

బ్రహ్మశివుల సంవాదములో, వేదములను ఆవిష్కరించుటకు హయశీర్ష విష్ణువు ఆవిర్భవించినాడని యున్నది. ఈ విషయమే మార్కండేయ, భృగు సంవాదములో గూడ యున్నది. ఇచటనున్న హయగ్రీవకథ, మహా భారత కథతో సరిపోవుచున్నది. ఈ హయశీర్ష పాంచరాత్రాగమములో, దేవతా ప్రతిష్ఠా కలాపములు, కచ్ఛ, కావేరి, కొంకణ, కామరూప, కళింగ, కాంచి, కాశ్మీర, కోసల మహారాష్ట్రములలో జరుపగూడదు అను ఒక నిషేధ మున్నది. ఈ పేర్లను బట్టి, ఈ గ్రంథము ఉత్తర భారత ప్రాంతములలో నొకచోట రచింపబడి యుండవచ్చునని తోచుచున్నది. ఈ గ్రంథము కాశ్మీర లిపిలోను, నాగర లిపిలోను మాత్రమే లభించుచున్నదను విషయము గూడ పై అభిప్రాయమునే సమర్థించు చున్నది. ఈ పవిత్ర గ్రంథమును ఈ [illegible] వలయును అను నియమము గూడ నున్నది (1, 3, 3-4).

హయగ్రీవావతార కథా కథనము వలన, పాంచరాత్రాగమస్థాయి కూడ పెరిగినది. విష్ణు హయగ్రీవుడు వేదములను ఉద్ధరించినపుడు "బ్రహ్మ",

పూర్వము విష్ణువే స్వయముగ బోధించిన పాంచరాత్రాగమ సిద్ధాంతము లను తనకు బోధింపుమని హయగ్రీవ విష్ణువును అడిగినట్లు కథలో నున్నది. ఈ గ్రంథ ప్రథమాధ్యాయములో పాంచరాత్ర శాస్త్రావిర్భావ వృత్తాంతము వర్ణితమైనది.

హయగ్రీవుడు - ప్రధాన దేవత, అంగదేవత

పాంచరాత్ర గ్రంథముల ననుసరించి, ప్రధాన దేవతగా హయగ్రీవుడు భక్తులకు జ్ఞానము నొసగును. ఇది హయగ్రీవ దైవముయొక్క ప్రధాన లక్షణము. హయగ్రీవ ప్రతిమా నిర్మాణము, హయగ్రీవుడు వేదములను ఉద్ధరించి తెచ్చినాడు, అను విషయము నాధారముగా చేసికొనియే జరుగును. ఒక పుస్తకము గాని, లేదా ఒక వ్రాతప్రతిగాని చేతిలో నుండవలెను అను విధి ఈ అభిప్రాయమును సమర్థించుచున్నది. పౌష్కర, శేష, పద్మ, హయశీర్ష సంహితలలో, హయగ్రీవ వర్ణనము ఉన్నది. "విగ్రహ నిర్మాణము' ' అను ప్రకరణలో ఈ విషయమును చర్చింతుము.

అంగదేవతగా హయగ్రీవుడు

హయగ్రీవ విగ్రహమునకు, గౌణ స్థానము నిచ్చినట్లు కొన్ని ప్రదేశములలో కనబడుచున్నది. కొన్నిచోట్ల హయగ్రీవ విగ్రహములు ద్వారపాలక స్థానములో నున్నవి. వేరొకచోట దేవాలయము విమానము మీద హయగ్రీవ విగ్రహ మున్నది. తిరుమలలోని శ్రీ వేంకటేశ్వరాలయ ఆనంద నిలయ విమాన దక్షిణ దిశలోనున్నది. మరియొకచోట ఈ విగ్రహము పరివారదేవతగా నున్నది.

విష్వక్సేనసంహితలో, పూజావిధానములో ఆయా దేవతలకు స్థాన నిర్దేశము చేయునపుడు హయగ్రీవునకు ఉత్తరదిశ నిర్దిష్టమైనది. విమాన దేవతగా నున్న హయగ్రీవునకు కూడా ఈ దిశయే నిర్దిష్టమైనది. నారదీయ సంహితలో గూడ, విమాన దేవతగా నున్న హయశీర్షునకు ఉత్తర దిశలోనే స్థానమీయబడినది. శ్రీధరునకు తూర్పుదిక్కులో స్థానము కల్పితమైనది. విమాన ద్వితీయ తలములో మాత్రమే ఇటువంటి ఏర్పాటు నారదీయ సంహితలో చేయబడినది.

ప్రాసాద ప్రథమ తలములో (అంతస్తులు) వరాహ, నరసింహ, శ్రీధర, హయవక్త్రులు నాలుగు దిశలలో నుండవలయును. గరుడుడు గాని, అటువంటి ఇతర చిత్రములు గాని, ఆయా అగ్నేయాది కోణ దిశలలో

(విదిక్కులో) నుండవలయును అని విశ్వామిత్ర సంహితలో నున్నది. (21-55-68-69).

సాధారణముగా విమాన దేవతలే దిఙ్మూర్తులుగ నుందురు. కాపింజల సంహితననుసరించి గూడ, హయగ్రీవుడు దిఙ్మూర్తిగా ఉత్తర దిశలోనే యుండవలయును. వేరొక సంహితలో గర్భ గృహములోని దేవత తూర్పు దిక్కులోను, వరాహ మూర్తి దక్షిణముననను, నరసింహమూర్తి పడమటను, హయగ్రీవుడు ఉత్తరముననను ఉండవలెనని యున్నది. దిఙ్మూర్తులుగనే వీరికి ఈ స్థానములు కల్పితములైనవి.

పూజా విధానములో సహితము, సనత్కుమార సంహితలో హయగ్రీవునకు ఉత్తర దిశయే విహితమైనది.

వైష్ణవీ సప్తమాతృకాలయములలో హయగ్రీవుడు ద్వారపాలకుడుగా నున్నాడు. సప్తమాతృకలు - ఆయా గ్రంథములో వేరు వేరు రీతులుగా నున్నారు. నారదీయ సంహితననుసరించి వాగీశ్వరి, క్రియ, కీర్తి, లక్ష్మి, సృష్టి, కాంతి అను మాతృకా దేవతలు దక్షిణాభిముఖముగానుందురు. ఈ దేవాలయములలో శ్రీధరుడు, హయగ్రీవుడు ద్వారపాలకులుగా నున్నారు.

పద్మసంహిత ననుసరించి సూర్యుడు, చంద్రుడు మొదలైన వారితో పాటు హయగ్రీవుడు గూడ పరివారదేవతగా ద్వితీయావరణమున నుండవలెను.

జయాఖ్య సంహితలో, తాంత్రికాదర్శనమున కనుగుణమైన ప్రత్యేకముగా ఆసక్తికరము నైన ఒక విషయమున్నది. తంత్రములలో పురుష దేవతలతో పాటు, వారి స్త్రీ దేవతలు (భార్యలు) గూడ నుందురు.

తంత్రములలోని "శక్త-శక్తి" సిద్ధాంతమును, ఈ విషయము మనకు జ్ఞాపకము చేయును. ఈ విధముగనే, హయగ్రీవునకు 'వాగీశ్వరీ' అను పేరుగల శక్తిదేవత యున్నది. ఈ దేవతా లక్షణములు ధ్యాన శ్లోకములో కనబడును. తెల్లని శంఖము, మల్లెపూలు, చంద్రుల వలె తెల్లనైన మల్లికా (సన్నజాజి) పుష్పములను చేతిలో ధరించును. ఒక చేతిలో పుస్తకము, వేరొక చేతిలో అభయముద్రయు నున్నవి. ఆమె హయగ్రీవుని శక్తిగా నెంచబడినది. 'శబ్దమే' అనగా వేదమే ఆమె స్వరూపము (విభా.శబ్దాత్మికా, శక్తిః) హయగ్రీవ యంత్ర, మంత్ర, ముద్రా, సాలగ్రామముల విషయమున పాంచరాత్రమే మూలాధారము.

విగ్రహములతోపాటు, యంత్రములకు గూడ పూడ జరుగును. వృద్ధ పాంచరాత్రములో ఈ యంత్ర విషయము కలదు. హయగ్రీవ మంత్రములు గూడ పాంచరాత్ర గ్రంథములలో నున్నవి. విష్ణుతిలకము, పద్మసంహిత, కాపింజల సంహితలలో ఈ హయగ్రీవ మంత్రములు వర్ణితమైనది. సనత్కుమార సంహితలో హయగ్రీవ ముద్ర వర్ణితమైనది. వివిధములైన పాంచరాత్ర హయగ్రీవ సాలగ్రామముల వర్ణనములున్నవి. 'హయగ్రీవ పూజాపరికరములు' అను ప్రకరణములో, ఈ విషయమును విస్తరముగా వర్ణింతుము.

తంత్రములు - హయగ్రీవుడు

లక్ష్మీతంత్రం, శారదాతిలకము, మేరు తంత్రము, యోగినీ తంత్రములలో హయగ్రీవ మంత్ర, యంత్ర, పూజా విధానముల విషయము లున్నవి.

లక్ష్మీ తంత్రము

ఇది పాంచరాత్ర గ్రంథము. దీనిలో తాంత్రిక ప్రక్రియ సమగ్రముగా నున్నది. మాతృస్వరూపిణి యైన లక్ష్మీదేవత, ఆమె వివిధ రూపములు ఇందులో నున్నవి. ఈ గ్రంథములో అనేక విగ్రహములు, అంతర్యాగ ప్రక్రియ వర్ణింప బడినవి. అమూర్తముగా నున్న భావనలకు గూడార్థము తీయబడినవి. ఆధ్యాత్మిక పదములైన అర్థములు వర్ణితము లైనవి. కొన్నిచోట్ల ఆ భావములకు మానవ రూపము, అర్ధమానవ రూపములు గూడ నిర్దిష్టములైనవి. ధర్మము, జ్ఞానము, వైరాగ్యము, ఐశ్వర్యము అనువానికి మానవ రూపము లైనవి. కల్పితము లైనవి. అవి సుందరమైన ముఖరాగముతో, సింహ ముఖముతో, పరాక్రమముతో శోభించుచున్నవి. అధర్మము, అజ్ఞానము, అవైరాగ్యము, అనైశ్వర్యము అను వానికి గూడ మానవ రూపకల్పన జరిగినది. అవి రక్తవర్ణములో నుండును. ఈ సందర్భములోనే, నాలుగు వేదములు "అశ్వ-మానవ" రూపములో నున్నట్లు వర్ణితమైనది. ఈ వర్ణనలు విద్యాప్రదాతయు, వేదోద్ధారకుడునగు హయగ్రీవునకే వర్తించుననుట స్పష్టము గదా!

శారదా తిలకము

హయముఖుడు శరద్రాత్రివలె స్వచ్ఛమైన ధవళచ్ఛాయ గలవాడు. ఆభరణ, ముక్తాఖచితమైన శంఖ సదృశుడు. రెండు చేతులు, రెండు మోకాళ్ళ మీద నుండును. పై నున్న రెండు చేతులతో చక్రమును శంఖమును ధరించును. ఈ వర్ణన హయగ్రీవ ధ్యానమూర్తికి సరిపోవుచున్నది. అచట

వర్ణితమైన పూజాప్రయోజనమునకు గూడ నీ వర్ణన సరిపోవును. ఇచటనే, హయశీర్షునికి సంబంధించిన మంత్ర, ముద్రా, జప, హోమములు గూడ వివరింపబడినవి.

మేరు తంత్రము (శివపార్వతీ సంవాదము)

ఇందులో గూడ హయగ్రీవ, మంత్ర, యంత్ర, పురశ్చరణ విధాన వివరణము లున్నవి. ఈ గ్రంథములోని తొమ్మిదవ అధ్యాయములో మిగిలిన గ్రంథములలో వలెనే విష్ణు హయగ్రీవ చరిత్ర, పూజా విధానము వర్ణితము లైనవి. అస్సాములో మణి కూడ పర్వత సమీపమున నున్న, "హజో" గ్రామములో, "హయగ్రీవ-మాధవ" నామముతో ఈనాటికినీ, ఈ హయగ్రీవ విష్ణువుకు ఆరాధన జరుగుచునే యున్నది. ఈ దేవతా పూజావిధానము, శాక్త సంప్రదాయములో నున్న వామాచార పద్ధతిని పోలియున్నది. కామరూప దేశములో నున్నవారు (అస్సాములో) మాంసాహారమును విసర్జించరాదు, బ్రహ్మచర్యమును పాటింపరాదు అను నొక నియమమున్నది. దీనిని ఒక వ్రతముగా పాటింపవలయును. స్త్రీలకు పురుష సమాగమము సహజమైనదే' అని గూడ నిచట యున్నది. హంస (శ్వేతగరుడము), పావురము, అడవి పంది, తాబేలు మాంసములను విసర్జించువాడు, మహా అనర్థములను పొందును. అస్సాములోని, హజో గ్రామములోని హయగ్రీవ మాధవ పూజా విధానము, వైష్ణవ తాంత్రిక సంప్రదాయముచే ప్రభావితమైనది. యోగినీ తంత్రము ననుసరించి, ఇది అస్సాము ప్రాంతమునకు ప్రత్యేకముగా సంబంధించినది. ఉదాహరణమునకు, అనేక జంతువుల మాంసము, శాకములు, ఫలములు ఇచట దేవతకు నైవేద్యముగా నిత్తురు. ఇచట నొకప్పు డుండి, ఇపుడు లేని, ఈ శాక్త వామాచారమును గురించిన విషయ సేకరణమునకు ఇచట సాక్ష్యాధారములు లభించును. ఆ ప్రదేశమునకు వెళ్ళి, ఆయా ఆచారములను ప్రత్యక్షముగా పరిశీలన చేసినపుడు, శంకరదేవుడు, ఇతరులు ప్రవర్తింప చేసిన వైష్ణవ మతము యొక్క ప్రభావము, ఇటీవల కాలములో అధికముగా నున్నట్లు కనబడుచున్నది. ఈనాడు ఆచరణలోనున్న వైష్ణవ పూజా విధానము, తాంత్రిక మతమునకు ప్రత్యేకమైన సర్వవిధమాంస నైవేద్యమును నిషేధించినది.

శాక్త దర్శనము

హయగ్రీవుడను ఆయన రచించిన "శాక్త దర్శనము" అను గ్రంథము, హయగ్రీవునకు, శాక్త సంప్రదాయమునకు సంబంధమును ప్రదర్శించు

చున్నది. ఈ గ్రంథమునకు "హయగ్రీవ బ్రహ్మవిద్య" అను పేరు కూడ కలదు. అనేక దర్శన వాదములను చర్చించునపుడు, చివరి భాగములో "ఇతి హయగ్రీవ" అని యున్నది. దీనివలన ఆయన ప్రసిద్ధ పురుషుడని తెలియు చున్నది. ఆయన ఒక శాక్త సంప్రదాయ ప్రవర్తకుడుగా పేరు పొందినాడు. ఇందలి సిద్ధాంతములు శాక్త దర్శన సిద్ధాంతములను పోలినవియే. ఈ గ్రంథము సూత్రముల రూపమున వ్రాయబడినది. అందువలన ఇది 500 బి.సి. - క్రీ॥శ॥ 500 A.D. మధ్యకాలమునకు సంబంధించినది అయి యుండవచ్చును. "పరశురామ కల్పసూత్రము" అను శాక్తదర్శనము, ప్రామాణికమైన ప్రాచీన గ్రంథము. దీనిలో కర్మకాండకు ప్రాధాన్యమున్నది. గ్రంథకర్తను గురించి కాని, ఆయన కాలమును గురించి కాని స్పష్టముగా తెలియదు. 'పరశురామ కల్పసూత్రము' ఈ హయగ్రీవ శాక్త దర్శనము కంటె ప్రాచీనమైనదని గట్టిగా చెప్పలేక పోవుచున్నారు. అగస్త్యుడు వ్రాసినట్లున్న ఇంకొక గ్రంథమున్నది. దీనిలో 500 సూత్రము లున్నవి. దీనిలో హయగ్రీవ నామము ఉదాహృత మైనందు వలన, ఇది హయగ్రీవ శాక్తదర్శనము తరువాతదని నిర్ణయింప వచ్చును. హయగ్రీవ రచనలో తాంత్రికాచార సంబంధమైన అద్వైతము ప్రతిపాదిత మైనది. ఇచ్చట హయగ్రీవుడు అనునది, ఒక రచయిత పేరు కావచ్చును. లేదా ఎవరో ఒకరు ఈ గ్రంథమును వ్రాసి హయగ్రీవుని పేరు పెట్టియుందురు. దేవి భాగవతము బ్రహ్మాండ పురాణములలో, విష్ణు హయగ్రీవుడు దేవీ మహాత్మ్యమును స్తుతించినారు. దీనిలో వలెనే "యోగినీ తంత్రము", 'మేరు తంత్రము', "శాక్త దర్శనము' ' అను తాంత్రిక గ్రంథములు గూడ, హయ గ్రీవునకు శాక్త సంప్రదాయమునకు గల సన్నిహిత సంబంధము విశదము చేయుచున్నవి.

చతుర్థాధ్యాయము

4. హయగ్రీవ ప్రతిమా లక్షణములు - గ్రంథములు

అతి దీర్ఘమైన భారతదేశ చరిత్రలో విష్ణురూప హయగ్రీవునకు రూపకల్పన అధికముగా కనబడదు. గుప్త కాలమునకు పూర్వమున నున్న హయగ్రీవ శిల్పములను పరిశీలించుటకు ముందు, పురాణములు, ఆగమములు, తంత్రములు, శిల్పశాస్త్రము తదితర గ్రంథములలో నున్న హయగ్రీవ ప్రతిమా లక్షణములను పరిశీలింతము.

పురాణములు - "విష్ణు ధర్మోత్తర పురాణము"

హయగ్రీవుడు, విష్ణు దేవ వ్యూహ రూపములలో ఒకడైన సంకర్ష ణాంశము అని విష్ణు ధర్మోత్తరము చెప్పుచున్నది. సంకర్షణ వ్యూహములో ప్రధానముగా నున్న జ్ఞాన, బలములు హయగ్రీవునకు కూడ సహజ లక్షణములే. ఈ గ్రంథము ననుసరించి, హయగ్రీవునకు హయముఖము, అష్ట హస్తములు నుండవలెను. నాల్గు హస్తములలో శంఖము, చక్రము, గద, పద్మములను ధరింపవలెను. మిగిలిన నాలుగు హస్తములు మూర్తి రూపమున గల వేదముల శిరస్సులపై నుండవలెను. (అనగా, వేద పురుష మూర్తుల శిరస్సులపై నుండవలెను) ఈ రూపము హయగ్రీవాసురుని నుండి వేదములను ఉద్ధరించిన వృత్తాంతములను మనకు జ్ఞాపకము చేయును. ఈ హయగ్రీవుని పాదములు చాచి యున్న భూదేవి అరచేతులపై నుండవలెను.

అగ్ని, మత్స్య, బ్రహ్మాండ పురాణములు

అగ్ని బ్రహ్మాండ పురాణముల రెంటిలోను, హయగ్రీవునికి నాలుగు హస్తములు ఉండవలెను అనియే నున్నది. అగ్ని పురాణము ననుసరించి నాలుగు హస్తములలో చక్రము, గద, శంఖము లిఖిత పుస్తకము నుండవలెను. వామపాదము అనంతనాగముపై నుండవలెను. దక్షిణపాదము కూర్మముపై నుండును. మత్స్యపురాణము నందును ఇట్లే యున్నది. బ్రహ్మాండ పురాణములో గూడ నాలుగు హస్తములుండవలయునని ఉన్నను, హస్తము

లలో నుండు వస్తువులను గురించి, కొద్ది భేదము కనబడుచున్నది. దీని ప్రకారము శంఖము, చక్రము, జపమాల, పుస్తకము అనునవి యుండవలెను.

గరుడ పురాణము

దీని ననుసరించి హయగ్రీవుడు శంఖ కుంద చంద్ర స్ఫురత్ రజిత ధవళవర్ణుడు. శంఖ, చక్ర గదా, పద్మధారి చతుర్భుజుడు. అటవీ పుష్పమాలా లంకృతుడు. సుందరవదన కపోలుడు, పీతాంబరుడు.

ఆగమములు

పౌష్కర సంహిత (24-356) ననుసరించి హయగ్రీవుడు అశ్వ ముఖుడు. మిగిలిన భాగములలో నరరూపుడు. సాధారణముగా రెండు, లేక నాలుగు భుజములుండును. ఎనిమిది లేక పండ్రెండ్రు భుజములున్న రూపములు అరుదుగా నున్నవి. సర్వసామాన్యముగా విష్ణువు ప్రత్యేకముగా ధరించు వస్తువులనే ఇతడును ధరించును. హస్తముల సంఖ్య ననుసరించి, ఆ హస్తములలో నుండు ఆయుధములు వాని క్రమము మారుచుండును. విష్ణువు సామాన్యముగా ధరించు వస్తువుల కంటె అధికముగా అక్షమాలను, పుస్తకము ఈ దేవతకు ప్రత్యేక చిహ్నములుగా నుంచవలెను. ఈ సన్నివేశము హయగ్రీవుడు విద్యాప్రదాత, హయగ్రీవాసురు డపహరించిన వేదములను ఉద్ధరించినాడు అను కథాప్రసిద్ధికి అనుకూలముగా నున్నది.

శేష సంహిత : హయగ్రీవుడు సువర్ణ భూషితాంగుడు, పంచ చక్రధరుడు, అని శేష సంహితలో నున్నది. ఈ పంచచక్ర ధరత్వము ఈ గ్రంథములో తక్క మరి ఎచటను కనబడదు. ధవళాంగుడు, అశ్వాననుడు నగు ఈ జగత్ ప్రభువు, శ్వేత పద్మాసనాసీనుడు, పూర్ణచంద్రముఖకాంతి ప్రభా పరివేష్టితుడు. ఒక చేతిలో ముద్రను, మిగిలిన చేతులతో పుస్తక శంఖ చక్రములను ధరించును. నిర్మల భారతీ పరిమళమును గుబాళించు చుండును (22; 22-23).

పాద్మసంహిత : (క్రియా-22-2-7) హయగ్రీవుడు అశ్వవక్త్రుడు, ధవళవర్ణుడు, వరద, ముద్రా, విజ్ఞాన పుస్తక అక్షమాలాశంఖధరుడు అని వర్ణించినది.

హయగ్రీవ సంహిత : (25-VV. 16-25) తన విగ్రహమునకు శంఖ, చక్ర గదా, వేదములను ధరించు నాలుగు భుజములుండవలెను. దేవేరితో కలిసి యుండవలెను. వామపాదము సర్పరాజమగు శేషనాగము పైనను దక్షిణ

పాదము, కూర్మ పృష్ఠము పైన నుండవలెను.

పరాశర సంహిత : ఇందులో విభిన్నమైన శ్లోకములు, విభిన్న రీతులలో, ఆయా హస్తములలోని వస్తువులను, వాని క్రమమును వర్ణించినవి.

చక్ర పద్మధరుడు, శ్రీ భూమీ సహితుడు, సర్వాభరణ భూషితుడైన హయగ్రీవునకు నమస్కారము (27-6). ఇచట హయగ్రీవునికి రెండు హస్తములే యున్నవి.

శంఖ చక్ర గదా పద్మములను, జ్ఞానముద్రను పుస్తకమును ధరించు చున్న, కిరీటాదులతో నలంకరించబడిన హయగ్రీవునికి నమస్కారము,

శంఖ చక్ర గదా పద్మ జ్ఞాన పుస్తకములను పాశాంకుశములను ధరించు హయగ్రీవునకు నమస్కారము.

చక్రము, శంఖము, గద, పద్మము, పాశము, శార్ఙ్గము, ఖడ్గము, జ్ఞానాది పుస్తకమును ధరించు హయాననుడైన హరిని భజించుచున్నాను.

ఇచట ఎనిమిది హస్తములలో, ఎనిమిది వస్తువులను ధరించుచున్నట్లు సరిగా నున్నది. ఈ విధముగా నిచట అష్టభుజ హయగ్రీవుడు వర్ణితుడైనాడు.

శంఖము, చక్రము, గద, పద్మము, జ్ఞాన పుస్తకములను, పాశము, అంకుశము, అగ్ని వజ్రాది (వజ్ర ఖచితమైన) ఖేటమును, కుంతమును ధరించు నట్టియు శ్రీ భూ నీలాధిపుడును, వనమాలా విరాజితుడు, సర్వాభరణ భూషితుడునైన హయగ్రీవుని భజింతును.

ఇచట జ్ఞానపుస్తకము అనునపుడు వేదములు అని చెప్పవలయును. అపుడు 10 వస్తువులే వచ్చును. అనగా దశహస్త హయగ్రీవుడు సిద్ధించును. ఇచట లేకున్నను, ఆఱవ, లేక ఎనిమిదవ హస్తముతో అభయము, లేదా వరదముద్ర యున్నదని ఊహింపవచ్చును. పాంచరాత్ర గ్రంథములు-హయగ్రీవుని వర్ణము ఈశ్వర సంహిత- సుందరము సౌమ్యము అయిన రూపముగల వాగీశ్వరుడు వాజివక్త్రుడు (గుఱ్ఱపు ముఖముగలవాడు) ధవళవర్ణుడు, శంఖము, పద్మము, తెల్లని అక్షమాల, పుస్తకములను ధరించు నాలుగు భుజములు గలవాడు.

సాధారణముగా సంహితలలో హయగ్రీవుడు తెల్లని వాడనియే యున్నది.

విష్ణు-లక్ష్మీసంవాదములో హయగ్రీవుని వర్ణము తెలుపు(వలక్షభా)అనన్తుడు క్షీరవర్ణుడు, గరుడుడు, కాంచన వర్ణుడు, రుద్రుడు, శోణిత వర్ణుడు అని శ్రీ ప్రశ్న సంహితలో నున్నది.

శేష సంహితలో, ధ్యాన శ్లోకములో స్వర్గంగ (మందాకినీ); అమృతము, పద్మము, కుందము, కుముదము, క్షీరము, చంద్రుడు వలె తెల్లగా నుండును. పద్మముపై కూర్చొనును. అతడు పూర్ణచంద్ర మండలుడు (పూరిత చంద్ర మండలుడు). పై వస్తువు లన్నియూ తెల్లగ నుండుననియే అని మనము గమనింపవలెను.

పద్మసంహిత ననుసరించి, హయగ్రీవుడు శుద్ధ స్ఫటిక సంకాశుడు. ధౌతవస్త్రోత్తరీయుడు, సితప్రభుడు (తెల్లని కాంతి గలవాడు).

ఈశ్వర సంహితలో హయగ్రీవుడు తుహినాచల (హిమాలయ) సంకాశుడు.

విష్ణుతిలకము ననుసరించి, స్ఫటికాచల సన్నిభుడు. వేరొక రంగులో నున్న హయగ్రీవ వర్ణనము చాల అరుదుగా నుండును. సనత్కుమార సంహితలో మాత్రమే హయగ్రీవుడు రక్తాంగుడని యున్నది.

శిల్ప శాస్త్ర గ్రంథములు - ఇతరాధారములు

శిల్ప రత్నము : హయగ్రీవుడు, సురద్రుమ సమానమైన హేమాశ్వత్థముపై కూర్చొనును. చంద్రకాంతితో శోభించును. (చంద్రుని వంటి శరీరము గలవాడు). దక్షిణ హస్తములో వ్యాఖ్యాన ముద్రతో శాస్త్రములను శిష్యులకు బోధించుచుండును.

చతుర్వర్గ చింతామణి : ఇచట అష్టభుజ హయగ్రీవ వర్ణనమున్నది. ఈ భుజ సంఖ్య, విష్ణు ధర్మోత్తరములో నున్న సంఖ్యతో సరిపోవును.

వివిధ ప్రాంతములలో లభించుచున్న విగ్రహముల కాలనిర్ణయము

విష్ణు హయగ్రీవునిలో అశ్వశీర్షము, విష్ణుచిహ్నములు గూడ నున్నవను విషయము ప్రసిద్ధమే. హిందూ విగ్రహములలో అశ్వశీర్షమున్న ఇతర విగ్రహ విషయము ఇపుడు విచారింతము. ముందు రానున్న విష్ణువు యొక్క పదవ అవతారమైన "విష్ణు కల్కికి" అశ్వశీర్షము, మానవ శరీరము రెండు లేక నాలుగు భుజములును ఉన్నట్లు, అచట వర్ణింపబడినది. కల్కికి, అశ్వమునకు నున్న సంబంధమును అపార్థము చేసికొనుట వలన, ఇటువంటి భావన

వచ్చియుండును. 'కల్కి' ఒక సుందర మూర్తిగను, రెండు రెక్కలతో గుర్రముపై స్వారి చేయుచున్నట్లుగను భావింపబడినాడు. తరువాత కాలములో వచ్చిన దశావతార వర్ణనములలో కల్కి అశ్వశీర్షుడుగా వర్ణింపబడినాడు. ఈ విగ్రహములలో (చిత్రములలో), వ్రాత పుస్తకము, అక్షమాల లేవు. సగము జంతువు, సగము మానవుడుగా నున్న సంకర రూపములలో, కిన్నరులు, కింపురుషులు, విద్యాధరులు, గంధర్వులు మొదలగు వారున్నారు. వారిలో తుంబుర రూపము చాల ప్రసిద్ధమైనది. తుంబురుడు, హయశీర్షుడే. అతనికి రెండు చేతులుండును. ఒకచేతిలో వీణ యుండును.

ప్రాచీనతమమైన హయగ్రీవ చిత్రము

గుప్త రాజుల కాలమునకు పూర్వమే దశావతార మూర్తులు ఉన్నవి. వానిలో హయగ్రీవ చిత్రము వానికి వన్నె తెచ్చినది. అది మధుర నుండి వచ్చినదని స్పష్టముగనే తెలియుచున్నది. ఈ విగ్రహము, కాశీ హిందూ విశ్వ విద్యాలయములో నున్న వస్తు ప్రదర్శనశాలలో భారత కళాభవనములో నున్నది. ఇటీవలి వరకును, ఇది పరిశోధకుల కంటపడలేదు. శ్రీ ఎన్.పి. జోషిగారు దీనిని మొదట గుర్తించినారు. దానిని గురించి వారు పరిశోధన చేసినారు. బ్రహ్మసంబంధ శిల్పములలో హయగ్రీవుడు అను పేరుతో, ఒక పరిశోధన పత్రమును ప్రకటించినారు. ఇది రెండు సూక్ష్మాధార స్తంభముల మధ్యగానున్న చతురస్ర కల్పమైన శిల్ప ఖండము. దేవాలయమును పోలిన, ఈ చతురశ్ర భాగములో, చతుర్బాహువు అయిన దేవతా విగ్రహమున్నది. ఈ దేవత పద్మాసనాసీనుడు. ఊర్ధ్వభాగముననున్న హస్తములతో, గదా చక్రములను ధరించును. క్రిందటి చేతులలో ఒకటి కుడిచేయి పొట్టపై నుండును. ఎడమ చేతిలో ఏదియో పొడవైన వస్తువున్నది. అది ఏమిటో తెలియుటలేదు. జోషిగారి అభిప్రాయము ననుసరించి అది ఈ క్రింది మూటిలో నేదో ఒకటి కావచ్చును. 1) అది సమకాలపు విష్ణు విగ్రహములలో కనబడుచున్న జలపాత్ర కావచ్చును.

2) శంఖము కావచ్చును. దీనిని సామాన్యముగా విష్ణువు ధరించును. లేదా అది వ్రాత గ్రంథము కావచ్చును. హయగ్రీవుని విషయము వచ్చినపుడు అది వ్రాత గ్రంథమే అనుట సముచితముగా నుండును. ఈ కాలమునకే చెందిన మధుర నుండి వచ్చిన జైన సరస్వతీ విగ్రహము యొక్క చేతులలో గూడ, ఈ వ్రాత గ్రంథము కనబడుచున్నది. హయగ్రీవుని చేతిలో నున్న పొడవైన వస్తువు వ్రాతగ్రంథమే కావచ్చునని ధృవపరచుచున్నది. చిహ్నముల

ననుసరించి అది హయగ్రీవ విష్ణుమూర్తియే. ఇచట అశ్వశీర్షము పైన కిరీటము లేదు. కాంతి ప్రభావము లేదు. అనేక ఆభరణములున్నవి. కొన్ని భాగములలో వనమాల కనబడుచున్నది. విగ్రహ లక్షణములు, రీతి-వీనిని ఆధారముగా చేసికొని ఇది కుషానుల కాలములో క్రీస్తు తరువాత ఒకటవ రెండవ శతాబ్దములకు సంబంధించినది కావచ్చునని జోషిగారి అభిప్రాయము. ఇప్పటికి లభించిన హయగ్రీవ విగ్రహములలో ఇదియే మొదటిది.

అద్వితీయమైన గుప్త-హయగ్రీవ విగ్రహము

గుప్తుల కాలమునకు సంబంధించిన ఒకే ఒక హయగ్రీవ విగ్రహమును గూడ పరిశోధకులు శ్రీ యన్.పి.జోషి గారు గుర్తించినారు. అది యిపుడు మధురలో శిల్ప వస్తు ప్రదర్శనశాలలో నున్నది. ఇది ఒక కళాఖండము. దీనికి ఒకవైపున త్రివిక్రమరూపము, దానికి దగ్గర వికలమైన హయగ్రీవ రూపము నున్నది. మధురలో నున్న శిల్పప్రదర్శనశాలలోనున్న శిల్పనామావళి సూచికలో, వి.యస్. అగర్వాల్‌గారు త్రివిక్రమరూపమును గమనించారు గాని, హయగ్రీవ మూర్తిని గుర్తింపలేదు. ఈ హయగ్రీవునికి నాలుగు చేతులున్నవి. ఊర్ధ్వ దక్షిణ హస్తములో ఛిన్నాభిన్నమైన ఒక గద యున్నది. అధో దక్షిణ హస్తము భుజస్కంధము వరకు వేచియున్నది. అది అభయముద్రతో నున్నది. ఊర్ధ్వ వామభాగము పూర్తిగా బ్రద్ధలైనది. ఆ హస్తములో చక్రము ఉండి యుండ వచ్చును అని యమ్. జోషిగారు సూచించారు. క్రిందనున్న ఎడమచేతిలో శంఖమున్నది. అశ్వశీర్షము అచటనచట వికలమైనను ప్రస్తుతమున్న విష్ణు దేవతా ప్రత్యేక చిహ్నముల ననుసరించి విష్ణు హయగ్రీవ స్వరూపము స్ఫుటముగనే కనుపడుచున్నది.

ఉత్తర గుప్తుల కాలమునాటి మధురా హయగ్రీవుడు

మధుర హయగ్రీవ సంప్రదాయము ఉత్తర గుప్తకాలము వరకును కొనసాగినది. ఉదాహరణకు తిరుగుచుండు విగ్రహ మొకటి మధురలో నున్నది. దానికి నాలుగు వైపులా మానవ, వరాహ, నారసింహ, హయగ్రీవ రూపములున్న విష్ణు విగ్రహము. ఇది క్రీస్తు తరువాత 7వ శతాబ్దమునకు చెందినది. ప్రతిమా నిర్మాణ దృష్టితో, ఇది ఒక విశిష్టమైన శిల్పము. దీనివలన, విష్ణువుయొక్క ఇతరావతారములైన వరాహ, నారసింహ మూర్తులతో పాటుగ, విష్ణు హయగ్రీవమూర్తి గూడ, ప్రముఖ స్థానము నలంకరించినదని తెలియు చున్నది. బెర్లిన్‌లో నున్న భారతీయ కళాగ్రంథ సూచికను వ్రాసినవారి

అభిప్రాయము ననుసరించి, నాల్గవ వైపుననున్నది. హయగ్రీవ రూపమగునా, కాదా అను విషయమున సంశయమున్నది. అయినను, ప్రస్తుతము లభించు చున్న గుప్త, పూర్వ గుప్త కాలముల ప్రతిమలు హయగ్రీవునివే అని ఎవరైననూ స్పష్టముగా గుర్తింపగలరు.

విశ్వరూప శిల్పములలో హయగ్రీవ విగ్రహము

దేవఘర్, మందసార్, సమలాజి, కనూజ్ లలో నున్న విశ్వరూప శిల్పము లలో హయగ్రీవ ప్రతిమకు సముచిత స్థానము దక్కినది అను విషయమును ప్రత్యేకముగా గుర్తింపవలెను. శ్రీ కె.యు. మున్షీ గారు వ్రాసిన "Sage of Indian Sculpture" అను గ్రంథములో విశ్వరూప చిత్రమును ప్రకటించినారు. అది కనూజ్ సంబంధించినది. క్రీస్తు తరువాత 8 వ శతాబ్దపు నాటిది. అందులో రెండు చేతులున్న ఒక చిన్న హయగ్రీవుని విగ్రహమున్నది. ఆ విగ్రహము కుడిచేతిలో జపమాల, ఎడమచేతిలో ఒక అస్పష్టమైన వస్తువు నున్నది. ఈ విగ్రహము యొక్క భుజములపైన వరాహ, నారసింహ, మత్స్య, కూర్మముల అవయవ భాగములున్నవి. ఇవి ఆ అవతారములను సూచిం చును. "సామలజీ" అనుచోట, క్రీస్తు తర్వాత, తొమ్మిదవ దశాబ్దమునకు సంబంధించిన, త్రిముఖ విశ్వరూప విష్ణు విగ్రహము యొక్క కిరీటమునకు వెనుక భాగమున ద్విభుజ హయగ్రీవ విగ్రహమున్నది.

కమాన్ (Kumaon) లోని వైజనాథములో శోభాయమానమైన విశ్వరూప విగ్రహ మొకటి యున్నది. అది కనూజ్ విగ్రహ శైలిని పోలియున్నది. ఎనిమిది భుజములున్న విశ్వరూప విగ్రహము భూదేవి చేతులపై నున్నది. భూదేవి, ఆ విశ్వరూపుని పాదముల మధ్యనున్నది. పీఠమునకు రెండు వైపులను, పెనవేసుకొనియున్న పాములు నమస్కరించుచున్నవి. ఆ దేవుని చేతులలో అభయముద్ర, ఖడ్గము, గద, గుర్తింప వీలుకాని వేరొక వస్తువు కుడి వైపు చేతులలో నున్నవి. ఎడమ వైపు చేతులలో, ఫలకము (Shield డాలు), చక్రము, ధనుస్సు, శంఖము నున్నవి. ఇరువైపులను ఆయుధ పురుషులున్నారు. కిరీటముపైన హయగ్రీవుడున్నాడు. మిగిలిన విగ్రహముల చేతులలో పద్మములున్నవి.

బెంగాల్‌లో "పాల" కాలమునకు సంబంధించిన హయగ్రీవుడు

"Asiatische Plastik Heydt Collections" అను గ్రంథములో విలియం కోహేన్‌గారు, రెండు భుజములున్న హయగ్రీవ విగ్రహమును గురించి వ్రాసినారు. ముఖములు కొంతవరకు వికలమైనవని అన్నారు. ఇది లండన్

లోని, Luzac & Co. వారికి సంబంధించినది. ఇది క్రీస్తు తరువాతనున్న 8-9 శతాబ్దముల మధ్యకాలమునకు సంబంధించినది. హయగ్రీవ సంప్రదాయము బెంగాలులో గూడ వ్యాపించియున్నదనుటకు ఇది నిదర్శనము.

అర్.సి. అగర్వాలా గారు "Three unique and unpublished sculptures of Hayagriva from Rajasthan" (రాజస్థానము నుండి లభించిన, మూడు అపూర్వము అద్వితీయమునైన శిల్పములు) అను వ్యాసములో తొమ్మిదవ, పదవ క్రీస్తు శతాబ్దములకు చెందిన, మూడు హయగ్రీవ ప్రతిమలను గురించి వ్రాసి దాని లక్షణములను వివరించినారు. ఈ విగ్రహము లన్నియు నిలుచొని యున్నవి. తట్టవంటి కిరీటములను శిరస్సులపై ధరించి యున్నవి. వీనిని రాజస్థానములోని "అత్రు"లో కనుగొనినారు. అవి ఇపుడు కోట (Kotah) శిల్ప వస్తు ప్రదర్శనశాలలో నున్నవి. ఈ విగ్రహములు వాని లక్షణములలోను, చేతులలోనున్న వస్తువుల క్రమముల లోను పరస్పరము భేదించుచున్నవి. విభిన్న హస్తములలోనున్న ఆయుధము లలో భేదము కనబడుచున్నది.

ఉదాహరణము :- 262 లో వరద ముద్ర, పద్మమును పోలిన గద, సర్పము, కమండులువు నున్నవి. 263 లో వరద ముద్ర, పద్మమును పోలిన గద, వ్రాత పుస్తకము కమండులువు నున్నవి. 264 లో వరదముద్ర, పద్మమును పోలిన గద, వ్రాత పుస్తకము, కమండులువు నున్నవి. ఈ మూటిలోను వరదముద్ర, పద్మము, కమండులువు నున్నవి. మొదటి దానిలో ఒకచేతిలో సర్పముండుట వింతగానున్నది. అగ్ని పురాణములో మాత్రమే ఎడమకాలు శేషనాగముపై నుండవలయునని నిర్దేశించినది. ఏ శిల్పశాస్త్ర గ్రంథము లును, హయగ్రీవునకు సర్పసంబంధమును వర్ణించుట లేదు. ఈ లక్షణము హయగ్రీవునకు అనంతుడను సర్పముతో సంబంధమున్న సంకర్షణ వ్యూహమునకును గల సాహచర్యమును సూచించవచ్చును- అని టి. వి. మహాలింగం గారు అనినారు.

ఆర్. సి. అగర్వాలా గారు పైని ఉదహరించిన వ్యాసములోనే 'మేవారులో" భిల్వారా ప్రాంతములలో, తాను తిరుగునపుడు మూడు ముఖములున్న స్త్రీ విగ్రహములను, పురుష విగ్రహములను చూచినానని వ్రాసినారు. ఆ విగ్రహములలో అన్నిటికి మధ్య (కేంద్ర స్థానములో) అశ్వముఖ మున్నది. ప్రక్కలలో వరాహ సింహముఖము లున్నవి. ఈ అపూర్వ శిల్పములు రాజస్థానములో చౌహాను కాలమునకు సంబంధించినవి. నగభాగమున

స్త్రీ మూర్తులుగల వైకుంఠ విష్ణువును పోలిన విగ్రహములు ఎక్కువగా లేవు. వైకుంఠుని పత్నికి (దేవేరి) ఎక్కువ ప్రాముఖ్యమును సంపాదించినట్లు కనబడదు. పాంచరాత్ర సంహితలలో, జయాఖ్య సంహితలో మాత్రమే వైకుంఠ మహిషి పూజావిధానము కనబడుచున్నది (VI-77). బిజోలియన్‌లో మాత్రమే అరుదైన ఈ వైకుంఠ మహిషి విగ్రహము కనబడుచున్నది. ఈ త్రిముఖమైన స్త్రీ మూర్తి విగ్రహము వైకుంఠుని విగ్రహమునే పోలియున్నది. అయిననూ, అన్నిటికి మధ్యను, మానవ ముఖమునకు బదులుగా అశ్వముఖమున్నది. ఇది హయగ్రీవమూర్తి యొక్క శక్తికి, లేక మహిషికి సంకేతము కావచ్చును. అటువంటి విగ్రహములో అశ్వశీర్షము కనబడుట, రాజస్థానములో హయగ్రీవ సంప్రదాయమునకున్న ప్రభావమును మాత్రమే చూపించును అని, "కల్పనా దేశాయి" గారు అనుచున్నారు.

హోయసాల కాలపు హయగ్రీవ శిల్పములు

హోయసాల శిల్పములోని మనోహరమైన అలంకరణ ఖండములలో కొన్ని హయగ్రీవ ప్రతిమలున్నవి. మైసూరు రాష్ట్రములో, నుగ్గహళ్లీలో నున్న లక్ష్మీ నరసింహ దేవాలయములో అందమైన రెండు హయగ్రీవ విష్ణు ప్రతిమలున్నవి. ఒకదానికి నాలుగు హస్తములు, రెండవ దానికి ఎనిమిది హస్తములు నున్నవి. అందులో మొదటి దానిలో చతుర్భుజ హయగ్రీవుడు, పద్మమును పోలిన రాజాసనముపై వ్యత్యస్తపాదుడై యున్నాడు. చేతులలో నున్న వస్తువులు శిథిలములై యున్నవి. ఒక కుడిచేయి హృదయముపై వ్యత్యస్తముగా నున్నది. వేరొక చేతిలో జ్ఞానముద్ర యున్నది. పైకి ఎత్తియున్న కుడిచేతిలో అక్షమాల యున్నది. ఇది దయాళువు, ప్రసన్నుడు అయిన హయగ్రీవుని ధ్యానస్థితిని సూచించును.

రెండవ శిల్పఖండము అష్టభుజుడు, యుద్ధప్రియుడు నైన హయగ్రీవుని పార్శ్వ దృశ్యమును ప్రదర్శించును. అతడు స్పష్టముగా గుర్తింపదగు అశ్వ శీర్షముపైని, అందమైన కిరీటమును ధరించును. ఈ విగ్రహము నేలపై సాగిపడియున్న శత్రుశవముపై విజయ తాండవమును చేయుచున్న దృశ్యమును ప్రదర్శించును. హోయసాలా శిల్పములన్నిటిలోనూ, సాధారణ ముగా కనబడు అమూల్య వస్తువుల అలంకరణము ఇచట గూడ కనబడును. నాలుగు కుడిచేతులతో గదా, బాణ, చక్ర ఖడ్గములను ధరించును. నాలుగు వామ హస్తములలో శంఖ, పట్ట, ధనుః, పద్మము లున్నవి. ఈ హోయసాల శిల్పములో, శిల్పియైన "మల్లి తమ్మని" సంతకముండుట ప్రత్యేకముగా

గమనింప దగిన విషయము. ఇతడు 13 వ శతాబ్దమునకు సంబంధించిన వాడు. శిల్పి స్వహస్తాక్షరముల తరువాత, విగ్రహము యొక్క పీఠము నందు శిలాశాసన మొకటి యున్నది. "ఇది హయగ్రీవుని ప్రతిమ" అని ఆ శాసనములో నున్నది. నుగ్గహళ్ళి హాలేబిడ్ అను ప్రదేశములో ఇంకను కొన్ని హయగ్రీవ ప్రతిమల్లున్నవి.

తిరువేంది పురములో నున్న హయగ్రీవ దేవాలయములోని శిల్పములు

తిరువేంది పురములో నున్న చిన్న పర్వతముపై నొక హయగ్రీవ దేవాలయమున్నది. ఇచట ప్రముఖ వైష్ణవ మతాచార్యులు, "వేదాంత దేశికులు" చాలా కాలము గడిపినారు. వారు హయగ్రీవ భక్తులను విషయము సుప్రసిద్ధమే. తమిళనాడులో, దక్షిణ ఆర్కాటు జిల్లాలో, తిరువేంది పురములో నున్న దేవాలయము. దక్షిణ భారతములో నున్న హయగ్రీవ క్షేత్రములలో మిన్న యైనది. ఇక్కడనున్న, ప్రధాన దేవాలయములలో 'దేవనాధుడు' ప్రతిష్ఠితుడైనాడు. హయగ్రీవ దేవాలయము విడిగానున్నది. అయినను సమీపములోనున్న ఒక చిన్న కొండ మీదనున్నది. హయగ్రీవ ప్రతిమలలో ఒకటి అశ్వశీర్షముతో వ్యత్యస్త పాదములతో, యోగస్థితిలో నున్నది. యోగపట్టములోను కలిపి బంధించినది. యోగనారసింహ దక్షిణామూర్తి, అయ్యప్ప మొదలైన విగ్రహములు గూడ, యోగముద్రతో యోగపట్టముతో నున్నవి. ముందు భాగమున నున్న హస్తములు మోకాళ్ళ మీదనున్నవి. వెనుకభాగమున నున్న ఎడమ, కుడి చేతులలో క్రమముగా చక్రము, అగ్నిజ్వాలలున్న శంఖమున్నవి. ముఖముపై పెద్దగా కనపడుచున్న చెవులు, "ఇది హయగ్రీవ విగ్రహము" అను భావమును కలుగచేయును. సాధారణముగా కనబడు, యజ్ఞోపవీత మిచట లేదు. వామ వక్షఃస్థలముపై నున్న కంఠహారములో ఒక పేట వ్రేలాడుచున్న పతకమునకు క్రిందుగా పొట్టను చుట్టి యున్నది. యోగాసనముతోనున్న ఈ విగ్రహమునకు యోగ పట్టము కూడ నున్నది. మోకాళ్ళు, గుల్ఫముల వద్ద (మడమల వద్ద) వ్యత్యస్తములుగా నున్నవి. అర్చకుడు తన మోకాళ్ళను ఎత్తుగా వేసి యుంచుటకు వీలుగా, కటి ప్రదేశమును చుట్టిన యోగపట్టము, కాళ్ళను కలిపి యుంచును. సంప్రదాయ సిద్ధమైన యోగ నారసింహ స్తోత్రము, యోగ హయగ్రీవునకును వర్తించును. ఆ శ్లోకము

యోగపట్ట సమాసీనం
జానున్యస్త కరద్వయం

శంఖచక్ర ధరం దేవం

యోగానంద ముపాస్మహే

తిరువేండి పురములో ఒక విశిష్టాసనముపై నున్న లక్ష్మీసహిత హయగ్రీవ విగ్రహమొకటి యున్నది. భద్రాసనముపై రెండు పద్మాసనములున్నవి. వాని పైని దేవత యున్నది. కుడికాలు క్రిందకు వ్రేలాడుచున్నది. పై రెండు చేతులలో చక్రము, శంఖము నున్నవి. క్రింది కుడిచేయి వ్యాఖ్యాన ముద్రతో నున్నది. ఎడమచేయి లక్ష్మిని పట్టుకొని యున్నది. లక్ష్మీదేవి, హయగ్రీవుని ఎడమ తొడపై నున్నది. ఆమె చేతిలో ఒక మొగ్గ యున్నది. ఇటువంటి లక్షణములు లక్ష్మీ నారాయణ, లక్ష్మీ నారసింహ విగ్రహములలో కూడ నున్నవి.

కుంభ కోణములో లభించిన లక్ష్మీహయగ్రీవ విగ్రహమొకటి యున్నది. దానికి యజ్ఞోపవీతము, కంఠహారము, ఉదరబంధము (మేఖలము), కిరీటము నున్నవి.

మధ్యప్రదేశములో ఖజురహోలోనున్న హయగ్రీవ ప్రతిమ

ఖజురహోలోనున్న శిల్పఖనిలో కొన్ని హయగ్రీవ ప్రతిమ లున్నవి. ఖజురహోలో లక్ష్మణ దేవాలయములో, ప్రదక్షిణ పథములో ఒక ప్రతిమా నికేతనములో నాల్గు భుజములున్న నిలుచొని యున్న అశ్వశీర్ష విష్ణు విగ్రహము ఉన్నది. రెండు వైపులను ఆయుధ పురుషులున్నారు. నాల్గు భుజములలో కుడిచేతులు రెండు మాత్రమే యున్నవి. క్రింది చేతులో 'వరద ముద్ర', రెండవ చేతిలో 'గద' యున్నవి. ఎడమ చేతులు రెండును విరిగి పోయినవి. ఈ విగ్రహము 11వ క్రీస్తు శతాబ్దము నాటిది. దీనితో పాటుగ, వృషభము వాహనముగా గల ద్విభుజ హయగ్రీవ విగ్రహముగూడా నున్నది. ఒకచేతిలో కమండలువు ఉన్నది. రెండవ చేతిలో అభయ ముద్రయో, వరద ముద్రయో యున్నది.

అశ్వముఖ వైకుంఠ విగ్రహములు :

పార్శ్వములలో సింహ, వరాహ శీర్షములు మధ్యభాగములో మానవ ముఖమునున్న వైకుంఠ విష్ణు విగ్రహము భారతీయ ప్రతిమా శాస్త్రజ్ఞుల కందరకునూ సుపరిచితమే. దశావతారములలో కొన్నిటిని, విష్ణువు యొక్క ముఖ్యమైన స్వరూపముతో సమన్వయము చేయు సంకల్పముతోనే ఈ వైకుంఠ విష్ణు విగ్రహము ఆవిర్భవించినది. ఇపుడు మనకు లభించు వైకుంఠ, చతుర్మూర్తి లక్షణములు గల విష్ణు విగ్రహములలో ప్రాచీనతమమైనది,

కుషానుల కాలమునకు సంబంధించినది. మధురా ప్రదర్శనశాలలో మచ్చునకు ఒక విగ్రహము నేడు మనకు లభించుచున్నది. దీనిలో పార్శ్వభాగములో నున్న శిరస్సులు మానవ శిరస్సులుగనే యున్నవి. గుప్తుల కాలములోనే వైకుంఠ విగ్రహమునకు జంతువుల శిరస్సులతో సంబంధము ప్రారంభమైనదని ఆర్.సి.అగర్వాల్ గారు ఇతర పరిశోధకులు సూచించినారు. గుప్తుల కాలమునకు సంబంధించిన శిల్పశాస్త్రములుగా భావింపబడుచున్న జయాఖ్యసంహిత, విష్ణు ధర్మోత్తర పురాణములలో, ఈ వైకుంఠ విగ్రహ లక్షణముల వర్ణన యున్నది. ఆ కాలములో విష్ణువు యొక్క ఆరాధనలో నారసింహ, వరాహ రూపములు ప్రముఖ స్థాన మాక్రమించినవి. పైన పేర్కొనిన శిల్పగ్రంథములలో వైకుంఠ విష్ణువును గురించి ఏమియు లేకున్నను, ఆ కాలమునాటి అశ్వశీర్ష వైకుంఠ విగ్రహములు కొన్ని మనకు దొరకుచున్నవి. రాజస్థాన్‌లో నున్న బిజోలన్‌లో అపురూపమైన వైకుంఠశక్తి యొక్క విగ్రహము దొరికినది. దీనికి పార్శ్వములలో సింహ, వరాహ, శిరస్సులు మధ్యలో అశ్వశిరస్సు యున్నవి. ఖజురహోలోనున్న శిల్ప ప్రదర్శన శాలలో కూడ ఒక మంచి వైకుంఠ విష్ణు విగ్రహమున్నది. దీనికి కూడ యిరు పార్శ్వములలో సింహ వరాహ శిరస్సులు మధ్యలో అశ్వశిరస్సు వెనుక భాగములో నాల్గవ శిరస్సున్నది. అచట వైకుంఠ విగ్రహమునకు సాధారణ ముగా కనబడు, రాక్షస శిరస్సునకు బదులుగా అశ్వ శీర్షమే యున్నది. వైకుంఠ విగ్రహముయొక్క విభిన్న లక్షణములు విభిన్న వ్యూహములను సూచించునని పండితులు అనుచున్నారు. కేంద్రములో నున్న ముఖము వాసుదేవుని ప్రతిబింబమగుచో, సింహము, వరాహముల తలలు క్రమముగా సంకర్షణ, ప్రద్యుమ్న, వ్యూహములను సూచించును. విగ్రహమునకు వెనుక నున్న అశ్వ శిరస్సు నాల్గవది యైన అనిరుద్ధ వ్యూహము అగును. ఈ అభిప్రా యము మహాభారతములోని ఈ క్రింది వచనముపై నాధారపడి యున్నది.

"అనిరుద్ధుడు, అశ్వశీర్షముతో, దండకమండులను ధరించి, బ్రహ్మ యెదుట సాక్షాత్కరించినాడు. ఖజురహోలో నున్న వైకుంఠ విగ్రహమునకు వెనుక భాగమున అశ్వ శీర్షమున్నది. దీనివలన, ఆనాటికి, అశ్వశీర్షమున్న దైవతము విష్ణువే అని నిశ్చయమైనది అని తెలియుచున్నది.

శ్రీనగరములో (కాశ్మీరు) వైకుంఠ విగ్రహములు అనేకము లున్నవి. బహుశః మధ్యకాలపు ప్రథమ దశలో వైకుంఠ సంప్రదాయము కాశ్మీరములో

బహుళ ప్రచారములో నుండి యుండవచ్చును. వానిలో హయగ్రీవ సంప్రదాయ దృష్టిలో అతి ముఖ్యము, అపూర్వము అయిన ఒక విగ్రహము ఉన్నది. దీనికి వామపార్శ్వములో సింహశీర్షమునకు బదులుగా అశ్వశీర్షమే యున్నది. నారసింహ, హయగ్రీవులు సంకర్షణ వ్యూహమునకు ప్రతీకములు. జ్ఞానము, జలము అనునవి ఈ వ్యూహమునకు ప్రాణములు. నారసింహ, హయగ్రీవ విష్ణువులకు గల సారూప్యమును మనసులో నుంచుకొనియే, ఆనాటి శిల్పి, సింహ శీర్షస్థానములో అశ్వశీర్షమునుంచి యుండవచ్చును. ఏది ఏమైనను, కాశ్మీర ప్రాంతములలో బహుళ వ్యాప్తిలోనున్న హయగ్రీవ సంప్రదాయమే కాశ్మీరములో వైకుంఠ విగ్రహమునకు హయశీర్ష ముండుటకు హేతువు కావచ్చును.

వైకుంఠ విగ్రహములో అశ్వశీర్షము గల శక్తి

"జయాఖ్య" సంహితలో, వైకుంఠ చతుర్మూర్తికి లక్ష్మి, కీర్తి, జయ, మాయ అను నలుగురు దేవేరులున్నారు. ఈ పట్టమహిషుల ప్రత్యేక లక్షణములు ఈ గ్రంథములో లేవు. మండలమునకు తూర్పు వైపున, లక్ష్మి, దక్షిణమున కీర్తి, పడమట జయ, ఉత్తర వైపున మాయ యుందురు అని మాత్ర మున్నది. ఆ విధముగనే వైకుంఠమూర్తి విగ్రహమునకు తూర్పున విష్ణువు, దక్షిణమున నరసింహుడు, పడమట కపిలుడు, ఉత్తరమున వరాహుడు నుండునని యున్నది. రాజస్థానములో బిజోలియన్‌లో, ఉండేశ్వర మహాదేవుని ఆలయములో, ఒక అపూర్వమైన నిలుచొని యున్న వైకుంఠమూర్తి మహిషి యొక్క విగ్రహమున్నది. దీనికి ముందు భాగమున అశ్వశీర్షమున్నది. ఎనిమిది చేతులున్నవి. సాధారణముగా వైకుంఠమూర్తి విగ్రహములకు ముందు భాగమున మానవ శిరస్సే యుండును. రాజస్థానములో హయగ్రీవ సంప్రదాయము అధిక ప్రచారములో నున్నది. అందువలన హయగ్రీవారాధకులు, విష్ణువు యొక్క మానవశీర్ష స్థానములో, హయగ్రీవ శీర్షము నుంచియుందురు అని ఊహింప వచ్చును. రాజస్థానములో నున్న హయగ్రీవ విగ్రహములను గురించి చర్చించునపుడు, 'కోట' ప్రదర్శనశాలలో నున్న విగ్రహములను గురించి వివరించినాము. జయాఖ్య సంహితలో ముందు భాగమున హయగ్రీవ ముఖమున్న లక్ష్మీవైకుంఠ విగ్రహము వర్ణితమైనది. వైకుంఠుని భార్య అమె యొక్క అశ్వముఖముల ప్రస్తావన జయాఖ్య సంహితలో నున్నందువలన, కాశ్మీరములో హయగ్రీవ సంప్రదాయము

ఎక్కువగా వ్యాపించినది అని నిర్ణయింప వచ్చును. ఈ సంహిత కాశ్మీరము లోనే రచింపబడినది అని వదంతి యున్నది. బిజోలియన్‌లో నున్న పై విగ్రహమే కాదు, ఉత్తర గుజరాతులో పటానులో, సహస్ర లింగ సరస్సులో నున్న స్థూల ప్రదర్శనశాలలో (Site Museum) ఇసుక రాతిలో నిర్మితమైన వైకుంఠ మహిషి యొక్క విగ్రహము మరియొకటి యున్నది. ఈ విగ్రహము నకు ఎనిమిదిచేతులున్నవి. ఇది నిలుచొని యున్నది. మధ్యభాగమున రుద్ర ముఖమున్నది. కుడి, ఎడమ వైపులలో సింహము, వరాహముల యొక్క ముఖములున్నవి. నాల్గవ ముఖము హయగ్రీవ శక్తి లక్షణము కలిగి యుండవచ్చునని కొందరు సూచించుచున్నారు. ఈ విగ్రహమునకున్న పెద్ద శరీరము, బరువైన శిరస్సు, ఆభరణములు, తదితర లక్షణముల వలన, ఈ విగ్రహము గుజరాతులో, 12వ క్రీస్తు శతాబ్దపు చాణుక్యులకు సంబంధించి నది కావచ్చును అని తెలియుచున్నది.

బిజోలియన్‌లో నున్న వైకుంఠ విగ్రహము ఉత్తర గుజరాతులో పటానులో, సహస్ర లింగ తటాకములోనున్న పై విగ్రహములే కాదు, అదనముగా, 'పలనపురము' సందేరములలోను (ఉత్తర గుజరాతు) సౌరాష్ట్రములోని 'కడవరము' లో గూడ, వైకుంఠుడు, ఆయన భార్యల యొక్క విగ్రహములు లభించుచున్నవి.

హాజోలో హయగ్రీవ మాధవుని విగ్రహము :

క్రీస్తుశకము 10, 16వ శతాబ్దములకు సంబంధించిన "కాలికా పురాణము", "యోగినీ తంత్రము" అను గ్రంథములలో, నుదాహృతములైన "హాజో" లో నున్న హయగ్రీవ దేవాలయమును గురించి ఇంతకుముందు తెలిసికొనినాము. "పూరి" లో నున్న దారుమయమైన కృష్ణ, బలభద్ర, సుభద్రల ప్రతిమల వృత్తాంతము బ్రహ్మాండ పురాణములో నున్నది. యోగినీ తంత్రముపై బ్రహ్మాండ పురాణము యొక్క ప్రభావ మున్నది. కామరూప అస్సాములో కాక్‌రాజుల పాలనలో, హయగ్రీవారాధనము ప్రారంభమైనపుడు, యోగినీ తంత్ర గ్రంథము వ్రాయబడినది. హయగ్రీవ మాధవ ప్రతిమ యొక్క ప్రాదుర్భావమునకు సంబంధించిన కథ "యోగినీ తంత్రము" లో నున్నది. జగన్నాథ పూరిలో విగ్రహముల ఆవిర్భావ వృత్తాంతమునకు దీనికి పోలిక యున్నది. ఆ కథ - ఒరిస్సాను పాలించిన ఇంద్రద్యుమ్న మహారాజునకు, ఒకరాత్రి ఒక కల వచ్చినది. "ఒక పెద్ద చెట్టు సముద్ర తీరమున వెంబడించి

ప్రవహించు చున్నది. దానిని ఉదయ కాలమున ఏడుముక్కలు చేయవలయును. వానిలో రెండుముక్కలు కామరూప దేశమునకు తీసికొని రావలయును. వీనితో, హయగ్రీవ మధ్వాఖ్య మాధవ విగ్రహములను తయారు చేయవలెను" - ఇది ఆ కల స్వరూపము. 'శ్రీరామచంద్రదాసు' రచించిన అస్సాములోని "మణికూటము" అను గ్రంథములో గూడ, యోగినీ తంత్రము చెప్పిన కథయే యున్నది. హజోలో నున్న విగ్రహమును గురించి మనము గమనింపవలసిన విషయము ఇంకొకటి యున్నది. దీనిని హయగ్రీవ మాధవుడు అను పేరుతో హిందువులు ఆరాధింతురు. "మహాముని" (బుద్ధదేవుడు) అను పేరుతో బౌద్ధులు పూజింతురు. ప్రతి సంవత్సరము కొన్ని పర్వదినములలో సిక్కిం, భూటాను, టిబెట్ - వాని పరిసరములలో నున్న చీనా ప్రాంతముల నుండి బౌద్ధులు ఈ దేవాలయమునకు వత్తురు. ఈ విగ్రహము మొట్టమొదట బుద్ధవిగ్రహమే అనియు, తరువాత కొంత కాలమునకు, దానిని వికలము చేసి, హయగ్రీవ విగ్రహముగా మార్చినారనియు, కొందరు బ్రిటిష్ ఉద్యోగస్థుల రచనలలోను, "ఉమేష్ చంద్ర తాలూక్‌దారు" వ్రాసిన 'The place of Mahapari Nibhana of Gautama Buddha' అను గ్రంథములో నున్నది. "మహాబ్రాహ్మణులు ఈ విగ్రహమును 'మహాముని' అని పిలిచెడివారు". అని కెప్టెన్ ఇటి డాల్టన్ గారు వ్రాసినారు. వాస్తవమునకు, బుద్ధుని శిలావిగ్రహముల అన్నిటిలోను ఇది చాల పెద్దది. పవిత్ర స్థలములలో నున్న దేవాలయముల లోని విగ్రహములలో ఆదిమవాసుల కాలము నాటిది ఇదియే అయి యుండవచ్చును. ఈనాడు ఆ హయగ్రీవుని ఆరాధన చేయు భక్తులు ఆ విగ్రహము యొక్క వైకల్యమును కప్పి పుచ్చుటకు, ఆ విగ్రహమునకు కొన్ని అలంకారములను తొడిగినారు. కనులకు వెండితో చేయబడిన విశాల నేత్రములను వెండితోనో లేక వెండి పూతతోనో చేసిన కొంకె ఉన్న ముక్కును అమర్చినారు. విగ్రహ స్వరూపమును కనుపడకుండా నుంచుటకు వస్త్రములు, పూలమాలలు నుంచుదురు. వీనిని తొలగించి చూచినచో, ఈ విగ్రహము నిస్సంశయముగా "సర్వ జగత్ పాలకుడు, అనుగ్రహమూర్తి, శాంతినిలయము, సర్వజ్ఞుడు, పద్మనేత్రుడు అయిన పరిపూర్ణ బుద్ధునిదే" అని మనము తెలిసికొనగలము. పురాణములలో పేర్కొనబడిన, హజోలోనున్న మణికూట పర్వతము గౌతమ బుద్ధుని మహాపరినిబ్బానము (పరినిర్వాణమునకు) జరిగిన కుశావతియే అని

నిర్ణయించుటకు ప్రయత్నములు జరిగినవి. ఈ అభిప్రాయము ననుసరించినచో హయగ్రీవ మాధవుని విగ్రహము నిజముగా బుద్ధునిదే. అది విరిగిపోయినది. అంగములు వికములైనవి. దానికి ఒక కృత్రిమమైన అశ్వ శీర్షము అతికించబడినది. దీనిని ఎనిమిది ద్రవ్యములతో చేసినారు. వానిలో Resin (ఒక జిగురు ప్రధానమైనది. మెరుగు పెట్టిన కర్రముక్కతో దీనిని బిగించినారు.) దీనిని దూరము నుండి చూడవచ్చును. విగ్రహము పైని తెల్లని వస్త్రము ఉండును. అందువలన, అది ఏమిటి, అని పరిశీలించి తెలుసుకొనుటకు అవకాశము లేదు. దానిని పరిశీలించి తెలుసుకొనుటకు అవకాశము లేదు. దానిని పరిశీలించి చూచుటకు అనుమతి లేదు. ఈ విగ్రమము యొక్క కృత్రిమ (కల్పిత) భాగములు చెడిపోయినపుడు, రాత్రి సమయములలో అర్చకులు దానిని బాగు చేయుదురు అని కొందరు అనుచున్నారు.

హయగ్రీవ మాధవ విగ్రహపు అశ్వ లక్షణములు కొట్టవచ్చినట్లు కనపడవు. మనము నమ్మినను నమ్మకున్నను, ఈ విగ్రహపు ఆవిర్భావ వృత్తాంతమే విలక్షణమైనది. హాజోలో హయగ్రీవ దేవాలయము నేటికిని ప్రసిద్ధముగనే యున్నది. వేలకు వేలు యాత్రికులు ఇచటకు వత్తురు. సిక్కిం, భూటాన్ తదితర ప్రాంతములలోని బౌద్ధులు, ఈ విగ్రహమును ఆరాధించు చున్నారు. ఈ విగ్రహమున్న దేవాలయము, ఏనాడో బౌద్ధాలయమే అని మాత్రము గట్టిగా చెప్పలేము. కూచ్ బీహారు రాజైన 'నారాయణ' ఒకప్పడు, దీనిని పాడుపడిన, శిథిలావస్థలో దుర్గమారణ్య మధ్యములో చూచినాడని అనుచున్నారు. ఆయన, ఆ దేవాలయమును బాగు చేయించి నాడు. అర్చకులను ఏర్పాటు చేసినాడు. గాయకులను, నృత్యము చేయు దేవదాసీలను నియమించినాడు. ఇది యంతయు, క్రీస్తుశకము 1550 లో జరిగినది.

తరువాత, 1583 (క్రీ.శ.) లో వచ్చిన "రఘుదేవ నారాయణ" అను 'కామరూప' దేశపు రాజు (1581-89) ఈ దేవాలయమును పెద్ద ఎత్తున కాపాడినాడు. పునర్నిర్మాణము చేసినాడు. అస్సాము వైష్ణవ స్వాములు హాజోలో నున్న, ఈ హయగ్రీవ మాధవుని దర్శించి పూజించినారు. వారిలో మాధవదేవు డొకడు. ఈ ప్రదేశము అహోమ్ రాజుల పాలనలోనికి వచ్చినపుడు, వారు గూడ ఈ దేవునికి విరివిగా దాన ధర్మములను

చేసినారు. ఈ ప్రాంతమును కొంత కాలము పాలించిన ముస్లిము రాజులు గూడ ఈ దేవునకు అమూల్యమైన కానుకలను సమర్పించినారను విషయము మనకు ఆశ్చర్యమును కలుగజేయును.

శ్రీరంగ దేవాలయములో - చిన్న హయగ్రీవ దేవాలయము :

శ్రీరంగములోని రంగనాధాలయములో రెండవ ప్రాకారము (ఆవరణము) లో నున్న పవిత్ర మండపములో (ఈ రెండవ ఆవరణకు కులశేఖరావరణ అందురు) ఒక గదిలో హయగ్రీవ మందిరమున్నది. ఆ విగ్రహము 2-6 అడుగుల ఎత్తు ఉన్నది. దానికి నాలుగు చేతులున్నవి. పై చేతులలో శంఖము, చక్రము లున్నవి. క్రింది హస్తములలో వరదాభయ ముద్రలున్నవి. దీనిని ఉత్సవ సమయములలో ప్రధాన విగ్రహము వెనుక భాగమున నుంచి ఊరేగింతురు.

కంచిలో హయగ్రీవ విగ్రహములు :

కంచీపురములో వైకుంఠ, పెరుమాళ్ ఆలయములో అర్థమండపము లోపు ఉత్తర ముఖముగా నున్న ఒక అరలో (గూడులో) హయగ్రీవ విగ్రహ మొకటి యున్నది. ఇది క్రీస్తు శకములో ఎనిమిదవ శతాబ్ద కాలముననున్న 'నందివర్మ' (పల్లవ మల్లుడు) కాలము నాటిది. ఇచట నాలుగు భుజములు గల, నిలుచుని యున్న హయగ్రీవ విగ్రహమున్నది. పై రెండు చేతులలో శంఖ చక్రములున్నవి. క్రిందటి ఒకటి కట్యవలంబిత హస్తము. రెండవది అభయ ముద్రాహస్తము. దీనిపైన నమస్కరించుచు ఎగురుచున్న దేవతల విగ్రహము లున్నవి. హయగ్రీవుని ముందు, క్రింది భాగములో నున్న విగ్రహము ఎవరిదో గుర్తించుటకు సాధ్యము కాలేదు. హయగ్రీవుని ముందు రెండు చేతులతో నున్న విగ్రహము అగస్త్య విగ్రహము కావచ్చును. బ్రహ్మాండ పురాణము ననుసరించి కంచిలో అగస్త్యునకు, హయగ్రీవుడు ప్రత్యక్షమైనాడు.

కంచిలోనే వరదరాజ పెరుమాల్ హయగ్రీవ చిత్ర మొకటి, హస్త ద్వయముతో ఒక స్తంభముపై నున్నది. దాని కెడమప్రక్క అతిభక్తితో నమస్కరించుచున్న నమస్కార ముద్రతో రెండు చేతులు జోడించి యున్నవి. ఇది ఎవరి విగ్రహము అనునది సమస్యగానే మిగిలినది. పైని సూచించిన బ్రహ్మాండ పురాణపు గాథ ననుసరించి యిదియూ అగస్త్య విగ్రహమే కావచ్చును.

ఆగ్నేయాసియాలో - హయగ్రీవ విష్ణు విగ్రహము :

"పి. డ్యూపాంట్ అంకోరియన్" కు (క్రీ. శ. 6వ శతాబ్దం) పూర్వ కాలమునకు (Pre-Ankorian) సంబంధించిన ఒక అశ్వ శీర్షమున్న ఒక విగ్రహమును గురించి ప్రస్తావన చేసినాడు. దీనిని కల్కి విగ్రహముగా గుర్తించినారు. విగ్రహము విరిగిపోవుటచే ఆయుధములు, వస్తువులు స్పష్టముగా కనబడకుండుట వలన, ఇది కల్కి విగ్రహమగునని గట్టిగా చెప్పలేము. ఆగ్నేయాసియాలో లభించిన ఇతర ప్రస్తావన వలన ఆధారముగా చేసికొని, ఇది ఆ ప్రాంతములో నున్న ప్రాచీనతమ హయగ్రీవ విష్ణు విగ్రహమని నమ్ముటకు అవకాశ మున్నది.

"వెరోనికా అయాన్స్" అను పరిశోధకుడు, అశ్వశీర్షమున్న ఒక చిత్రమును సూచించినాడు. ఇది క్రీస్తు పదవ శతాబ్దములోని కాంపాంగ్ థాం (Kampung Thom) నకు సంబంధించినది. మెరుగు పెట్టిన ఇసుక శిలతో నిర్మితమైనది. క్మేర్ (Khmer) లో లభించిన హయశీర్ష విగ్రహము లలో ఇది మంచిది. దీనికి రెండు చేతులే యున్నవి. అవియును శిథిలము లైనవి. అందుచే ఆ చేతులలో ఏ వస్తువు లున్నవను విషయము గుర్తింప సాధ్యము కాదు. ప్రస్తుతము ఇది ప్యారిస్‌లో Musee Gaimat లో నున్నది. వెరోనియా అయాన్స్, ఇతరుల వలెనే, దీనిని గూడ పరిశోధకులు 'కల్కి' గా గుర్తించినారు. భారతీయ శిల్ప చరిత్రలో రెండు చేతులున్న హయగ్రీవ విగ్రహములను మనసులో నుంచుకొనినపుడు, ఇదియును హయగ్రీవ విగ్రహమే కాని, దశావతారములలో చివరి అవతారమైన కల్కి యొక్క విగ్రహము కాదు అనుటలో అసమంజసము లేదు.

"Lintean de Bentaey Irui" అనుచోట, ఒక హయగ్రీవ విష్ణు విగ్రహ మున్నది. అడ్డముగానున్న ఒక దూలముపై హయగ్రీవుడు, మధుకైటభ రాక్షసులతో యుద్ధము చేసి, వేదముల నుద్ధరించు చున్నట్లు ఇక్కడ నున్నది.

10, 11 శతాబ్దములలోని శాసనములు గూడ, హయగ్రీవావతార ప్రశంస చేయుచున్నవి. సూర్యవర్మ I (1002-1050 A.D.) నాటి "ప్రసత్ శంఖ" శాసనములో వాగీశ్వర పండితుడు లింగ, ఉమా, మురారి, త్రివిక్రమ, వజ్రముఖ, త్రైలోక్యసార (ఇది బుద్ధుని సూచించును) విగ్రహములను ప్రతిష్ఠించినాడు" అని యున్నది. ఇక్కడ వజ్రముఖుడనగా హయగ్రీవుడే అని చెప్పవచ్చును. అంకోర్‌లో ప్రహాఖర్‌లో జయవర్మ VII (1181-1220 A.D.)

హయగ్రీవ విగ్రహ ప్రతిష్ఠ చేసినాడు.

కాంబోడియా చరిత్రలో హయగ్రీవావతార ప్రసంగమున్నదనుటకు ఆధారములు లేవు. అయిననూ బాంటిశ్రై (Bantey Srei) దేవాలయములో, అశ్వశీర్షముతో నున్న దేవుడు, వేదోద్ధరణ కొరకు మధు కైటభులతో యుద్ధము చేయుచున్నట్లు ఉన్నది అను విషయము ఇదివరకే తెలిసి కొనినాము.

అరుదుగా నున్న కొన్ని హయగ్రీవ ప్రతిమలు :

శిల్ప ప్రదర్శన శాలలలో హయగ్రీవ ప్రతిమలు ఎక్కువగా లేవు. దక్షిణ భారత దేశము మధ్య ప్రదేశము నుండి వచ్చిన కొన్ని లోహనిర్మితమైన హయగ్రీవ ప్రతిమలు అమెరికాలో, కొలంబియాలో, మిస్సోరీ విశ్వవిద్యాలయ ములో, చిత్ర శిల్ప ప్రదర్శనశాలలో నున్నవి. 'Betrir D. Rabins' అను నామె "Hayagriva - a mind incarnation of VISHNU MUSE అను వ్యాసములో ఈ విగ్రహముల చిత్రముల నిచ్చి, వాని లక్షణములను వర్ణించినది.

బెర్లినులో (పశ్చిమ జర్మనీ) భారతీయ చిత్రకళా ప్రదర్శనశాలలో, అంద మైన కూర్చొనియున్న హయగ్రీవ విగ్రహము ఒకటి యున్నది. నాలుగు చేతు లలో ఒక పుస్తకము, అభయముద్ర, శంఖము చక్రము నున్నవి. పుదుచ్చేరిలో (Pundicherry State of Privage Collection) శైలిలో కొద్దిగా తేడా యున్నను, దరిదాపుగా సమాన లక్షణములే గల లోహ విగ్రహ మొకటి యున్నది.

R. H. Van Gulik వ్రాసిన "హయగ్రీవ" అను పుస్తకములో కొయ్యతో చేయబడిన హయగ్రీవ చిత్ర మొకటి యున్నది.

మహాయాన బౌద్ధములో హయగ్రీవునకు ప్రత్యేక స్థానమున్నది. ఇచట హయగ్రీవుడు బౌద్ధులారాధించు దేవతలలో నొక దేవతగానే కనబడును. హిందువుల హయశీర్ష మూర్తిలో కనబడు, రాక్షస లక్షణములు బౌద్ధ హయగ్రీవునిలో లేవు. ఈ విధముగా భారత దేశములోని బుద్ధులు, హయగ్రీవుని దైవతముగా నంగీకరించినారు. తరువాత ఈ సంప్రదాయము బౌద్ధ, జపానులలో వ్యాపించినది. లైడెన్ (Leiden) (1935) అను పరిశోధకుడు, బౌద్ధ దేశములలో హయగ్రీవమూర్తి ఏ రూపములో ఏ విధముగా చిత్రితమైనాడు అను విషయమును వివరముగా చర్చించినాడు. అచటనున్న హయగ్రీవ మూర్తి విగ్రహమునకు హయశీర్షము - మానవ శరీరము (మొండెము) లేవు. ఇది గమనింపవలసిన ప్రత్యేక లక్షణము. ఆ

హయగ్రీవ మూర్తి ప్రసన్నముగా నున్నను, ఉగ్రముగా నున్నను, మానవా కారముతోనే యుండును. అయినను, ఒకటి లేక అనేకములైన అశ్వ శీర్షములు, హయగ్రీవుని శిరస్సు నుండి ఆవిర్భవించును. ఒకప్పుడు, తమ దేవేరులను కౌగలించుకొనుచున్న హయగ్రీవ మూర్తులను కనబడుచున్నవి. ఈ గ్రంథములో, కొన్ని బౌద్ధ హయగ్రీవ చిత్రములను ప్రదర్శించినాము. ఇవి టిబెట్, చైనా, జపానులలో లభించినవి.

1) ఇందులో మొదటి దానిలో హయగ్రీవుడు తన దేవిని కౌగలించు కొనుచున్నాడు.

2) రెండవ దానిలో హయగ్రీవుని చేతిలో ఒక దండమున్నది.

3) మూడవది తండిడ్జాగో (Tjandi Djago) నుండి లభించినది.

4) తైజుకి (Taizuki) లో నాల్గవది దొరికినది.

5) ఐదవ విగ్రహము చేతులలో దండము, పద్మము ఉన్నవి.

6) ఆరవ హయగ్రీవుడు ఒక జలమహిషముపై నున్నాడు.

7) వారణాసి యందలి భారత కళాభవన మ్యూజియమునందు వున్న గుప్తుల కాలముకన్న ముందుగా వున్నదని భావింపబడినది. మధుర నుండి సేకరణ చేయబడినది.

8) మధుర మ్యూజియమునందుగల గుప్తకాలమునాటి హయగ్రీవ విగ్రహము.

9) చతుర్ముఖ హయగ్రీవుడు
   - i. ఒకవైపు మనుష్యముఖము
   - ii. రెండవవైపు వరాహ ముఖము
   - iii. మూడవవైపు నారసింహ ముఖము
   - iv. నాలుగవవైపు హయగ్రీవ ముఖము

   ఇవి పశ్చిమ జర్మనీలోని బెర్లిన్ మ్యూజియంలోని ఏకశిలపై నిర్మితమైన విగ్రహములు.

10) నుగ్గహళ్లి నందలి 'హోయశాలు' వారి కాలమునాటి యున్న యుద్ధమూర్తి.

11) నుగ్గహళ్లి నందలి 'హోయశాలు' వారి కాలమునాటి యున్న లక్ష్మీనారసింహ ఆలయములో నిలబడియున్న హయగ్రీవమూర్తి.

12) తిరువేండిపురములో యున్న యోగహయగ్రీవమూర్తి.

13) i. యోగనారసింహ పారిస్ నగరమునందలిది.

ii. యోగనారసింహ పారిస్ నగరమునందలి మూసీగైమిట్ లోనిది.

14) కుంభకోణమునందలి శ్రీ వరాహ పెరుమాళ్ ఆలయములోగల హయగ్రీవమూర్తి.

15) ఖజురహోనందలి లక్ష్మణదేవాలయములోని హయగ్రీవమూర్తి.

16) i. ఖెమర్ (పారిస్ నుంచి) హయగ్రీవ విష్ణువు.

ii. ఖెమర్ (పారిస్ నుంచి) హయగ్రీవ విష్ణువు ముఖము మాత్రము.

17) హయగ్రీవ 'సాలగ్రావము' (సాలగ్రామము).

18) హయగ్రీవ సాలగ్రావమును చూపుచున్న శ్రీమాన్ వేదాంతం అనంతపద్మనాభాచార్యులువారు (మచిలీపట్నం నుంచి).

అఖిల నిగమవేద్యం వేదవక్త్రం ప్రశాంతం
నిఖిల జగదుపాస్యం నిర్మలం నిష్కళంకం ।
అనుపమమ సురారేః వాసుదేవస్య తేజః
వితరతు తురగాస్యం మంగళం శ్రీసఖంవనః ॥

ఆధారిత గ్రంధాలు

1. ఋగ్వేదం
2. హయగ్రీవోపనిషత్
3. హయ శిరోపాఖ్యానం
4. మహా భారతం
5. దేవీ భాగవతం
6. భరతసంహిత (వరాహమిహిర)
7. కాళికా పురాణం
8. నీలమత పురాణం
9. బ్రహ్మాండ పురాణం
10. విష్ణుధర్మోత్తర పురాణం
11. అగ్ని పురాణం
12. గరుడ పురాణం
13. వైఖానసాగమ అధికార గ్రంధాలైన
    - i) మరీచి విమానార్చనాకల్పం
    - ii) కాశ్యప జ్ఞానకాండ
    - iii) పరమాత్మికోపనిషత్ (శ్రీనివాసదీక్షితీయం)
14. పరమప్రకాశ
15. విహగేంద్ర సంహిత
16. విశ్వామిత్ర సంహిత
17. బృహత్ సంహిత
18. సనత్కుమారసంహిత
19. పాద్మసంహిత
20. పుష్కరసంహిత
21. శేషసంహిత
22. హయశిరస సంహిత
23. పరాశర సంహిత
24. శ్రీ ప్రశ్న సంహిత
25. జయాఖ్య సంహిత
26. శారదాతిలకం
27. లక్ష్మీ తంత్రం
28. మేరుతంత్రం
29. యోగినీతంత్రం
30. శిల్పతంత్రం
31. శాక్తదర్శనం
32. ఖజరహో శిల్పశాస్త్రం

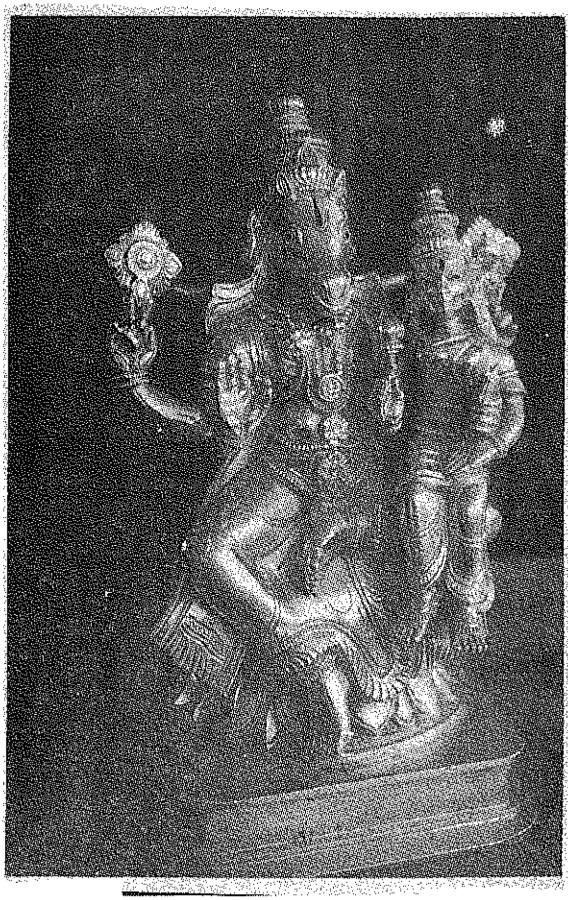

శ్రీదేవీ సమేత హయగ్రీవుడు

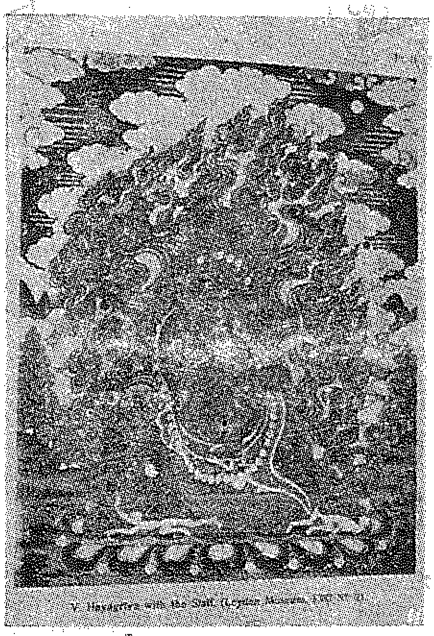

దండధారియైన హయగ్రీవుడు

తండిడ్జాగో (Tjandi Djago) నుండి
లభించిన హయగ్రీవుడు

తైజుకి (Taizuki) లో లభ్యమైన
హయగ్రీవుడు

దండము, పద్మము ధరించిన
హయగ్రీవుడు

Fig. 26(g) : Hayagrīva on the Water-Buffalo

జలమహిషముపై నున్న
హయగ్రీవుడు

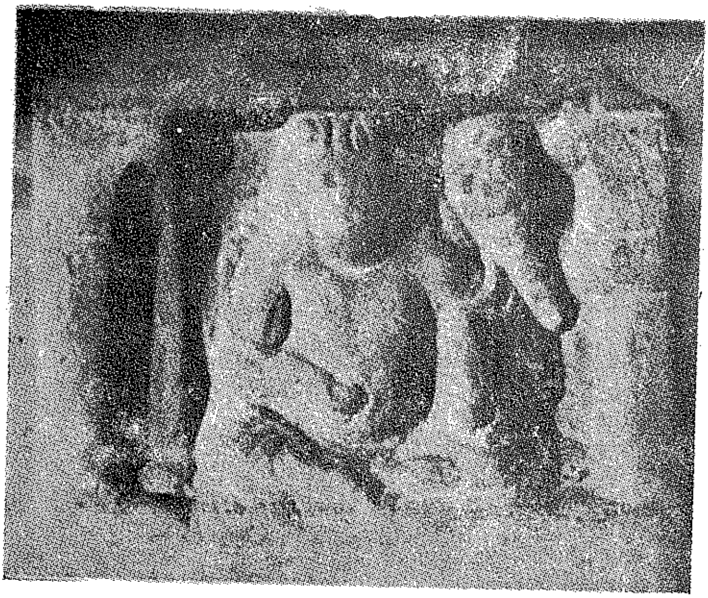

గుప్తకాలము కన్న ముందు లభ్యమైన హయగ్రీవుడు

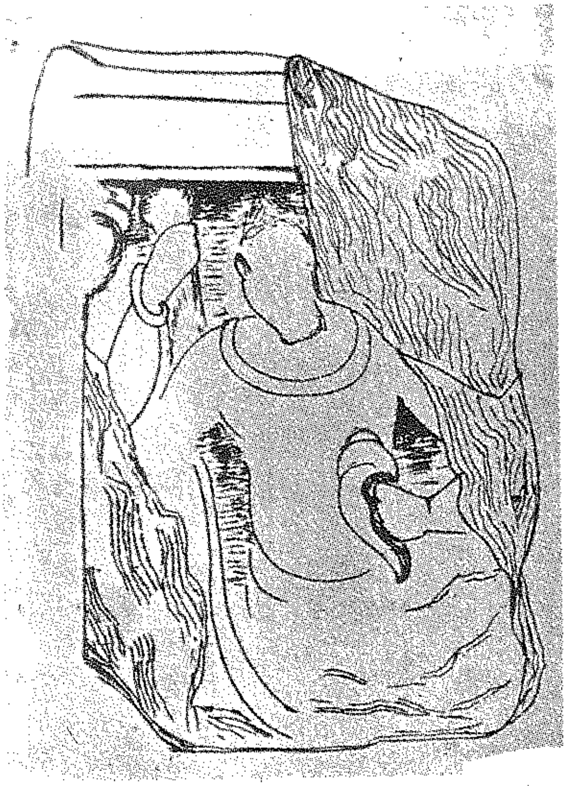

గుప్తకాలము నాటి హయగ్రీవుడు

వైపు మనుష్యముఖము

ii. రెండవవైపు వరాహముఖము

వవైపు నారసింహముఖము ▶

iv. నాలుగవవైపు హయగ్రీవముఖము

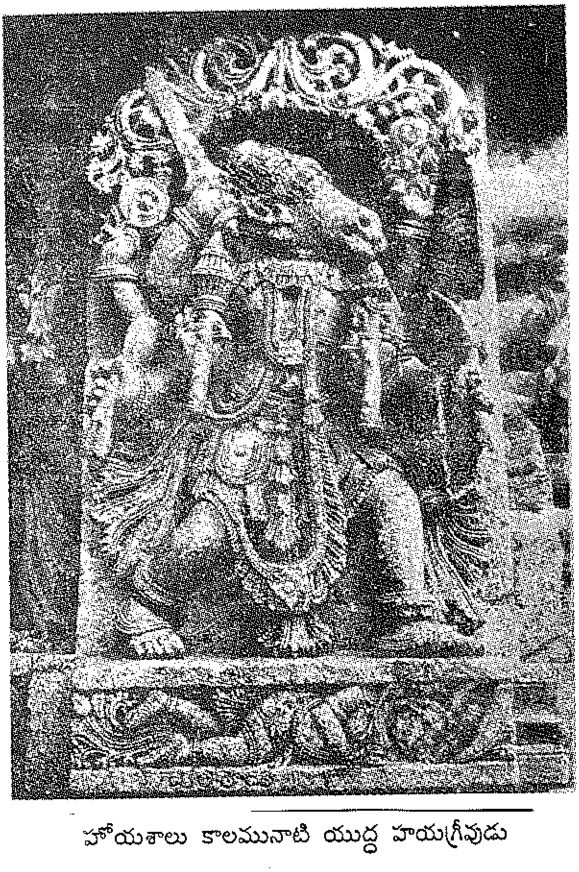

హోయశాలు కాలమునాటి యుద్ధ హయగ్రీవుడు

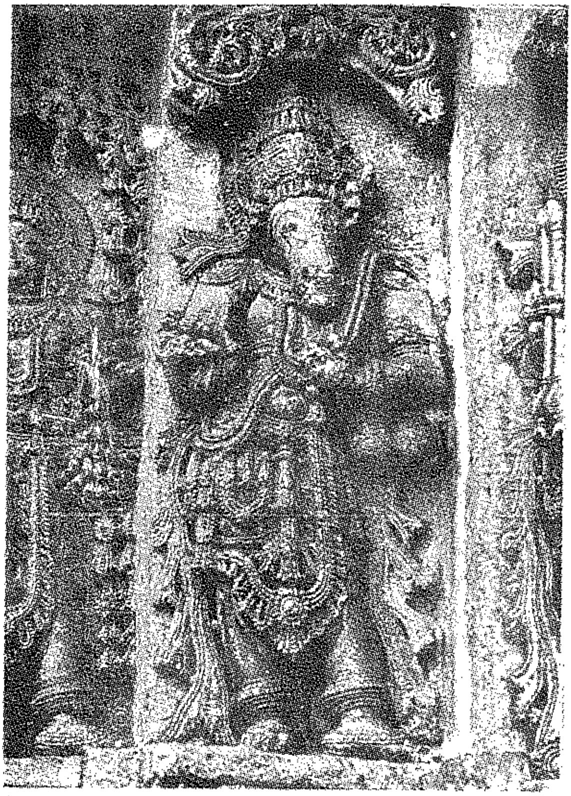

నుగ్గహళ్లి నందలి నిలబడియున్న హయగ్రీవమూర్తి

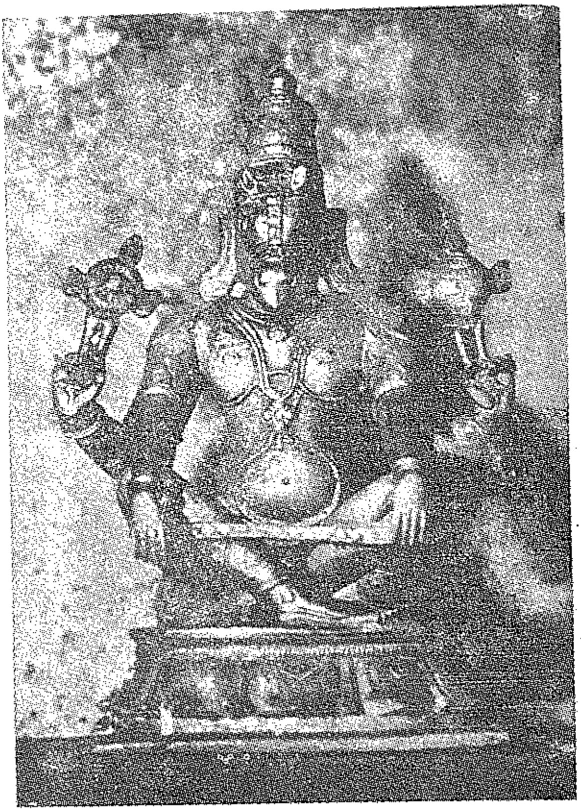

తిరువేండిపురములో యున్న యోగ హయగ్రీవమూర్తి

i. పారిస్‌లోని యోగనారసింహమూర్తి

ii. మూసిగైమిట్‌లోని యోగనారసింహమూర్తి

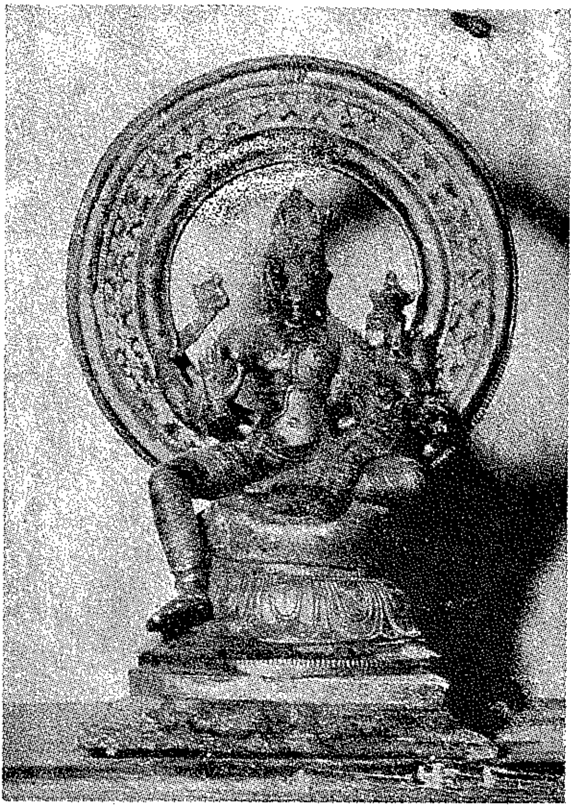

కుంభకోణములోని హయగ్రీవమూర్తి

ఖజరహోలోని హయగ్రీవమూర్తి

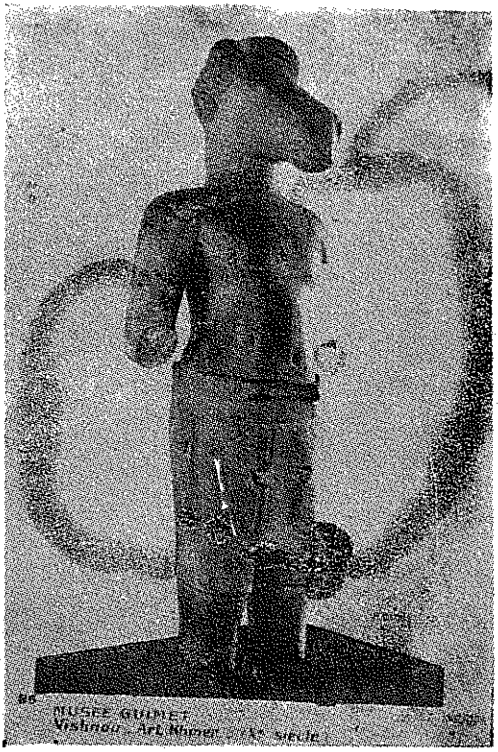

i. పారిస్ నుంచి హయగ్రీవ విష్ణువు

ii. పారిస్ నుంచి హయగ్రీవ విష్ణువు
(ముఖం మాత్రమే)

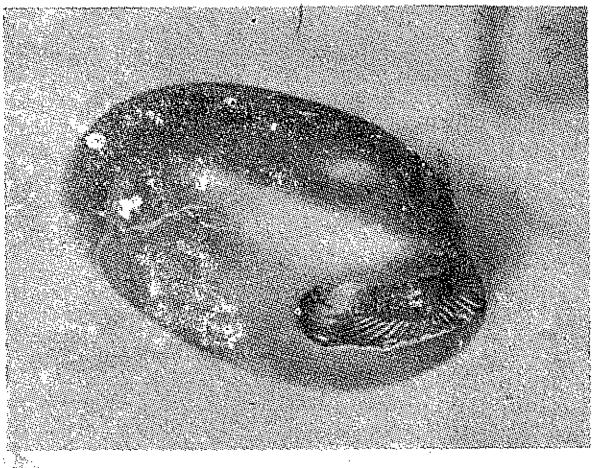

Fig. ii : Hayagrīva Sālagrāma possessing the features of horse without any decoration

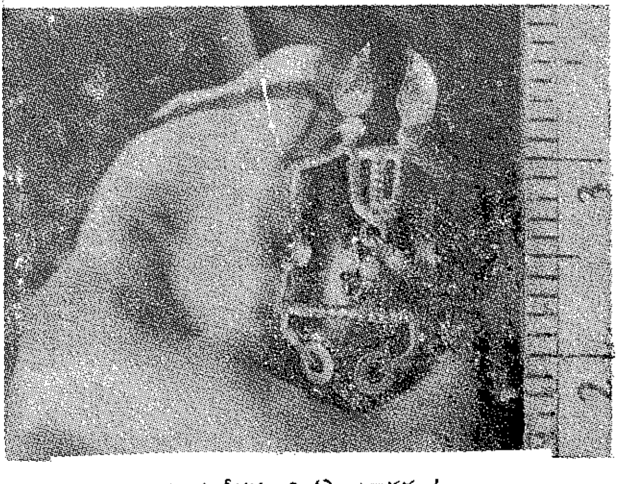

హయగ్రీవమూర్తి 'సాలగ్రావము'

(సాలగ్రామము)

HAYAGRĪVA SĀLAGRĀMA

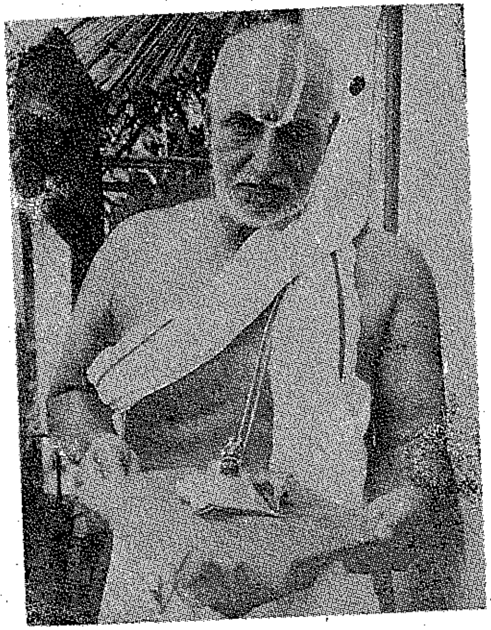
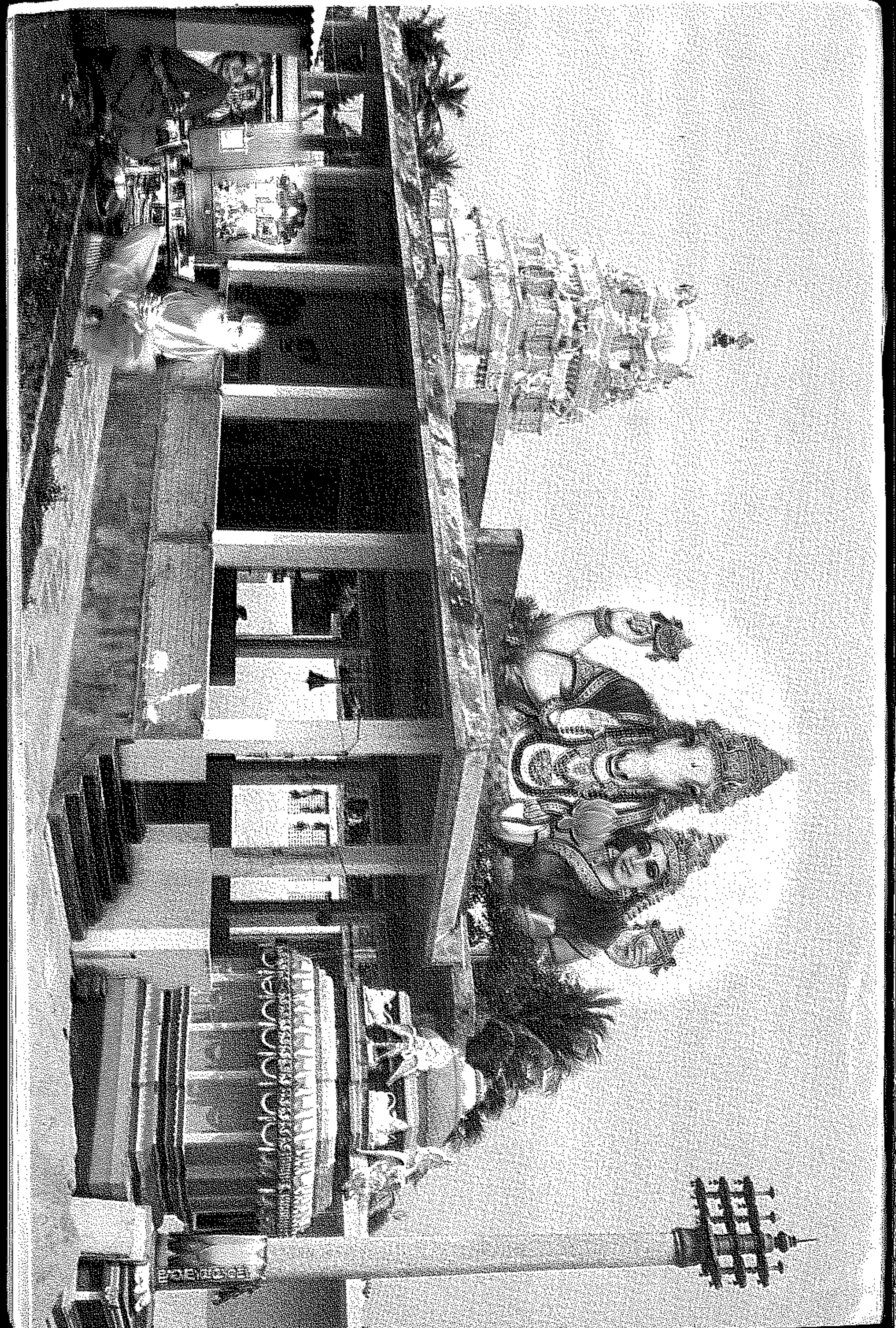
హయగ్రీవ సాలగ్రామమును చూపుచున్న
శ్రీమాన్ వేదాంతం అనంతపద్మనాభాచార్యులువారు
(మచిలీపట్నం నుంచి).